||श्रीः||

श्रीसुरसरस्वतीसभा

शृङ्गेरी

तृतीया

संस्कृतभाषादीपिका - ३

This content is same as in the website

[E-Learning portal for Truteeya - the third examination in the Simple Samskrit Examination series.]

Samskrita Bhasha Deepika-III

Developed by: Vyoma Linguistic Labs Foundation

www.vyomalabs.com

भाषादीपिका

१.स्तोत्राणि

अभ्यासः

1. संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) गणेशं के कदा नमस्कुर्वन्ति ?

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वकार्याणाम् आरम्भकाले गणेशं नमस्कुर्वन्ति ।

(२) वाग्देवता स्वहस्तेषु किं किं धारयति ?

वाग्देवता स्वहस्तेषु स्फटिकमणिमयीम् अक्षमालां, सितं पद्मं, शुकं, पुस्तकं च धारयति ।

(३) विष्णोराकारः कीदृशः ? सः कैर्ध्यानगम्यः ?

विष्णुः शान्ताकारः, भुजगशयनः, पद्मनाभः, सुरेशः, विश्वाधारः, गगनसदृशः, मेघवर्णः, शुभाङ्गः, लक्ष्मीकान्तः, कमलनयनः, भवभयहरः, सर्वलोकैकनाथः च । सः योगिभिः ध्यानगम्यः ।

(४) कीदृशाय शम्भवे नतिः ?

आद्याय, अमिततेजसे, श्रुतिपदैर्वेद्याय साध्याय, विद्यानन्दमयात्मने, त्रिजगतः संरक्षणोद्योगिने, अखिलयोगिभिः ध्येयाय, सुरगणैः गेयाय, मायाविने, सम्यक्ताण्डवसम्भ्रमाय, जटिने, शम्भवे नतिः ।

2. एतात् विभज्य सन्धिनाम लिखत –

1. हस्तेनैकेन – हस्तेन + एकेन = वृद्धिसन्धिः ।
2. देवतेयं = देवता + इयं = गुणसन्धिः ।
3. भासमानासमाना = भासमाना + असमाना = सवर्णदीर्घसन्धिः ।
4. लोकैकनाथम् = लोक + एकनाथम् = वृद्धिसन्धिः ।
5. संरक्षणोद्योगिने = संरक्षण + उद्योगिने = गुणसन्धिः ।
6. सेयम् = सा + इयं = गुणसन्धि

3. पर्यायपदानि लिखत –

1. सुमनाः = देवः, सुरः
2. गजाननः = विघ्नेश्वरः, गणपतिः
3. वदनम् = मुखम्, आननम्
4. सितः = शुक्लः, श्वेतः
5. विष्णुः = नारायणः, केशवः
6. शम्भुः = शिवः, ईशः

7. भुजगः = सर्पः, अहिः

4. विरुद्धपदानि लिखत –

1. सुराः x असुराः
2. शुभम् x अशुभम्
3. आद्याय x अन्त्याय
4. सदा x एकदा
5. उपक्रमः x उपसंहारः

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2.पाठे स्थितानाम् सकारान्त- नकारान्त- पुंल्लिङ्ग- शब्दानां चयनं कृत्वा रुपाणां च अभ्यासं कुरुत ।

3.पाठे स्थितानां नूतनक्रियापदरूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

4.पाठे स्थितानाम् अव्ययानां चयनं कृत्वा वाक्ये योजयत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१.ईशः – पशुपतिः, शम्भुः, शूली, वामदेवः, भूतेशः

शम्भुरीशः पशुपतिः शिवशूली महेश्वरः ।
ईश्वरश्शर्व ईशान्यश्शङ्करश्चन्द्रशेखरः ॥
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ (अमरः)

२.गजाननः – विनायकः, विघ्नराजः, द्वैमातुरः, गणाधिपः, एकदन्तः

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।
अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ (अमरः)

३.वदनम् – तुण्डम्, आननम्, मुखम्

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् । (अमरः)

४.मेघः – वारिवाहः, बलाहकः, धाराधरः, वारिदः, घनः

अभ्रं मेघो वारिवाहस्तनयित्नुर्बलाहकः ।
धाराधरो जलधरस्तटित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ॥
घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः । (अमरः)

५.सितः – शुक्लः, शुभ्रः, धवलः

शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्श्येतपाण्डराः ।
अवदातस्सितो गौरो वलक्षो धवलोर्जुनः ॥ (अमरः)

६.सुमनाः – सुरः, अमरः, त्रिदशः

अमरा निर्जरा देवाः त्रिदशा विबुधास्सुराः ।

सुवर्वाणस्सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकशः ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥
बर्हिर्मुखा क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवरयः ।
वृन्दारका दैअवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥(अमरः)

२. सर्ववचनेषु रूपाणि लिखत –

१.वाक् – वाचौ, वाचः

२.इयम् – इमे, इमाः

३.विष्णुं – विष्णू, विष्णून्

३. समूहेतरपदं चिनुत –

१.पद्मनाभम्, मेघवर्णम्, गजाननम्, कमलनयनम्
२.जपमालाम्, कमलम्, शुकम्, हस्तम्, ग्रन्थम्
३.श्रुतिपदैः, शम्भवे, सुरगणैः, अखिलयोगिभिः
४.नतिः, ज्ञातुं, प्राप्तुं, वक्तुं

४. कृत्प्रत्ययस्य नाम लिखत –

१.नत्वा – क्त्वाप्रत्ययः

२.दधाना – शानच्प्रत्ययः

३.नतिः – क्तिन्प्रत्ययः

५. शब्दस्वरूपं निर्दिशत –

रूपम्	**अन्तः**	**लिङ्गम्**	**प्रातिपदिकम्**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
सुमनसः	सकारान्तः	पुल्लिङ्गः	सुमनस्	प्रथमा	बहु०
भासा	सकारान्तः	स्त्रीलिङ्गः	भास्	तृतीया	एक०
वदने	अकारान्तः	नपुंसकलिङ्गः	वदन	सप्तमी	एक०
चतुर्भिः	रेफान्तः	पुल्लिङ्गः	चतुर्	तृतीया	नित्यबहु०
नतिः	इकारान्तः	स्त्रीलिङ्गः	नति	प्रथमा	एक०
दोर्भिः	सकारन्तः	पुल्लिङ्गः	दोस्	तृतीया	बहु०
योगिभिः	नकारान्तः	पुल्लिङ्गः	योगिन्	तृतीया	बहु०
जटिने	नकारान्तः	पुल्लिङ्गः	जटिन्	चतुर्थी	एक०

२.कालिदासः

अभ्यासः

1. संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) कालिदासः कस्य सभायामासीत् ?
कालिदासः भोजभूपालस्य सभायामासीत् ।

(२) भोजस्य कस्मिन् महानादर आसीत् ?
भोजस्य कालिदासे महानादर आसीत् ।

(३) भोजेन किं कृतम् ?
भोजेन 'क, ख, ग, घ' इत्येषा समस्या दत्ता ।

(४) बालिकायाः हस्ते किमासीत् ?
बालिकायाः हस्ते तालीपत्रमयं पुस्तकम् आसीत् ।

(५) केन समस्या पूरिता ?
कालिदासेन समस्या पूरिता ।

2. विभज्य सन्धिनाम लिखत –

1. खल्विमाम् – खलु + इमाम् = यण्सन्धिः ।
2. सर्वेऽपि – सर्वे + अपि = पूर्वरूपसन्धिः ।
3. नैकोऽपि = न + एको + अपि = वृद्धिसन्धिः + पूर्वरूपसन्धिः ।
4. प्राह = प्र + आह = सवर्णदीर्घसन्धिः ।
5. चक्रवर्तीति = चक्रवर्ती + इति = सवर्णदीर्घसन्धिः ।

3. सर्वपुरुषवचनेषु लिखत –

अमन्यत –**'मन ज्ञाने'** - लङ्लकार – आत्मनेपदि - रूपाणि, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	अमन्यत	अमन्येताम्	अमन्यन्त
मध्यम-पुरुषः	अमन्यथाः	अमन्येथाम्	अमन्यध्वम्
उत्तम-पुरुषः	अमन्ये	अमन्यावहि	अमन्यामहि

पठ्यताम् –**'पठ व्यक्तायां वाचि'** – धातुः, कर्मणि प्रयोगः – लोट्लकार – आत्मनेपदि - रूपाणि, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	पठ्यताम्	पठ्येताम्	पठ्यन्ताम्
मध्यम-पुरुषः	पठ्यस्व	पठ्येथाम्	पठ्यध्वम्
उत्तम-पुरुषः	पठ्यै	पठ्यावहै	पठ्यामहै

अपृच्छत् –**'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्'**- धातुः लङ्लकारः - परस्मैपदि - रूपाणि, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	अपृच्छत्	अपृच्छताम्	अपृच्छन्
मध्यम-पुरुषः	अपृच्छः	अपृच्छतम्	अपृच्छत
उत्तम-पुरुषः	अपृच्छम्	अपृच्छाव	अपृच्छाम

अभूत् –**'भू सत्तायाम्'** - लुङ्लकारः, परस्मैपदि - रूपाणि, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	अभूत्	अभूताम्	अभूवन्
मध्यम-पुरुषः	अभूः	अभूतम्	अभूत
उत्तम-पुरुषः	अभूवम्	अभूव	अभूम

4. एभिः पदैः वाक्यानि रचयत –

1. **एत्य** – गृहम् एत्य अहं देवं नमामि ।
2. **श्रुतः** – कैकेय्याः आदेशः रामेण श्रुतः ।
3. **एव** – तेनालिराम एव विकटकविः ।
4. **अमन्यत** – सीता रावणं तृणम् अमन्यत ।
5. **समस्या –** मया समस्या पूरिता ।

क्रियापदानां रूपाणि

'शीङ्' स्वप्ने धातोः– लङ्लकारः- आत्मनेपदि-रूपाणि।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	अशेत	अशयाताम्	अशेरत
मध्यम-पुरुषः	अशेथाः	अशयाथाम्	अशेध्वम्
उत्तम-पुरुषः	अशयि	अशेवहि	अशेमहि

'ब्रूञ्' व्यक्तायां वाचिधातोः– लङ् लकारः, परस्मैपदि-रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रुवन्
मध्यम-पुरुषः	अब्रवीः	अब्रूतम्	अब्रूत
उत्तम-पुरुषः	अब्रवम्	अब्रूव	अब्रूम

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2.पाठे स्थितानां क्रियारूपाणाम् चयनं कृत्वा रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

3.पाठे स्थितानाम् कृदन्त - अव्ययानां चयनं कृत्वा वाक्ये योजयत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१.वृत्तान्तः – वार्ता, प्रवृत्तिः, उदन्तः

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः उदन्तः स्यात् (अमरः)

२.साकं – सार्धम्, समम्, सह

२. विरुद्धार्थकपदानि लिखत –

१.आदरः - अनादरः

२.असहमानाः - सहमानाः

३.परोक्षम् - प्रत्यक्षम्

४.प्रीतः – अप्रीतः

३. वाक्यदोषं परिहरत –

१.कालिदासः स्वप्रतिभेन सर्वानन्यान् कवीन् अत्यशेत ।

कालिदासः स्वप्रतिभया सर्वानन्यान् कवीन् अत्यशेत ।

२.इदं वृत्तान्तः कथञ्चित् भोजेन श्रुतः ।

अयं वृत्तान्तः कथञ्चित् भोजेन श्रुतः ।

३.सा च तां कविः दृष्ट्वा प्राणमत् ।

सा च तं कविं दृष्ट्वा प्राणमत् ।

४.राजन्, पूरितः मया समस्या ।

राजन्, पूरिता मया समस्या ।

४. प्रश्नवाक्यानि लिखत –

१.कालिदासः बालिकामपश्यत् ।

कालिदासः कामपश्यत्?

२.ते राजसभामागत्य म्लानमुखा अतिष्ठन् ।

ते राजसभामागत्य कथम् अतिष्ठन्?

३.भोजराजस्य कालिदासे महानादरः ।

कस्य कालिदासे महानादरः?

४.यः समस्यां पूरयति सः कवीनां चक्रवर्तीति परिगण्यते ।

यः समस्यां पूरयति सः किमिति परिगण्यते?

५. इतरवचनानि लिखत ।

१.सभायाम् – सभयोः, सभासु

२.सर्वान् – सर्वं, सर्वौ

३.तस्मिन् – तयोः, तेषु

४.हस्तेन – हस्ताभ्यां, हस्तैः

५.समस्या – समस्ये, समस्याः

३.विक्रमस्यौदार्यम्

अभ्यासः

1. संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) योगी उज्जयिनीं कदा आगच्छत् ?

विक्रमार्के विश्वम्भरां पालयति योगी उज्जयिनीं प्रत्यागच्छत् ।

(२) विक्रमः योगिनमाह्वातुं कं प्रेषयामास ?

विक्रमः योगिनमाह्वातुं पुरोहितं त्रिविक्रमं प्रेषयामास ।

(३) गोप्यानि कानि ?

आयुः, वित्तं, गृहच्छिद्रं, मन्त्रं, औषधं, सङ्गमः, दानम्, मानम्, अवमानः एतानि नव गोप्यानि ।

(४) अचक्षुषां चक्षुः कः ?

अचक्षुषां चक्षुः राजा ।

(५) विक्रमः फलं कस्मै प्रायच्छत् ?

विक्रमः फलं कुष्ठव्याधिपरिपीडिताय विप्राय प्रायच्छत् ।

2. ससन्दर्भं विवृणुत –

(१) स च वेदवेदाङ्गवित् ।

कः पाठः ? विक्रमस्यौदार्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? लेखकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? पाठकान् प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? उज्जयिनीं प्रति आगतस्य योगिनः महिमानं वर्णयन् लेखकः एवम् अवदत् ।

(२) शयीमहि महीपृष्ठे ।

कः पाठः ? विक्रमस्यौदार्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? योगी अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? पुरोहितं त्रिविक्रमं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा पुरोहितः त्रिविक्रमः योगिनं राजदर्शनाय आह्वयति स्म तदा योगी एतत् वाक्यम् अवदत् ।

(३) नीतिविदा पुरुषेण स्वस्यायुर्न कथनीयम् ।

कः पाठः ? विक्रमस्यौदार्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? योगी अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? राजानं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा राजा योगिनः आयुः अपृच्छत् तदा योगी एतत् अवदत् ।

(४) राजा चार्तिहरो गुरुः ।

कः पाठः ? विक्रमस्यौदार्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? कुष्ठव्याधिपरिपीडितः विप्रः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? राजानं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा राजा विक्रमः पुरं प्रविश्य राजमार्गे गच्छन्नासीत् तदा सः एवं अवदत् ।

(५) जरारोगवर्जितो वज्रकायो भविष्यसि ।

कः पाठः ? विक्रमस्यौदार्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? योगी अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? राजानं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? योगी मन्त्रस्य फलम् एवम् अवदत् ।

3. सुबन्तं, तिङन्तं, अव्ययञ्च पृथक् कुरुत –

सुबन्तम्	तिङन्तम्	अव्ययम्
गच्छन्	प्रत्यागच्छत्	साक्षात्
मन्त्रम्	प्राह	कथम्
नीतिविदा		एकदा
अहम्		

4. कर्तृपदं, कर्मपदं, क्रियापदञ्च दर्शयत –

(१) नीतिविदा स्वस्यायुर्न कथनीयम् ।

कर्तृपदम् – नीतिविदा
कर्मपदम् – स्वस्यायुः
क्रियापदम् – कथनीयम्

(२) राजा विक्रमो भवन्तमाह्वयति ।

कर्तृपदम् – राजा विक्रमः
कर्मपदम् – भवन्तम्
क्रियापदम् – आह्वयति ।

5. एभिः पदैः वाक्यानि रचयत –

1. आस्ताम्– रामलक्ष्मणौ नाम बालकौ आस्ताम् ।
2. तर्हि– यदि विद्युत् अस्ति तर्हि दीपः ज्वलति ।
3. उपसृत्य– गुरुम् उपसृत्य शिष्यः नमति ।
4. साधयामि– अहम् अनेकानि कार्याणि साधयामि ।

6. व्याकरणविशेषः –

उज्जयिनीं समया –

सूत्रम् – अभितः परितः – समया – निकषा – हा – प्रतियोगेऽपि ।
समीपार्थकस्य 'समया' इत्यव्ययस्य प्रयोगे तत्सम्बद्धं पदं द्वितीयाविभक्तौ भवति । 'उज्जयिन्याः समीपे' इत्यर्थः ।

When the indeclinable 'समया', meaning 'close to' is used in a sentence, the associated word should always be in द्वितीयाविभक्ति।

ಸಮೀಪ ಎಂಬ ಅರ್ಥವುಳ್ಳ 'ಸಮಯಾ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದಾಗ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪದವು ದ್ವಿತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕು.

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1 .अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. पाठे स्थितानां षकारान्त – नपुंसकलिङ्ग - शब्दानां चयनं कृत्वा रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

3. पाठे स्थितानां नकारान्त – पुल्लिङ्ग – शब्दानां चयनं कृत्वा रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

4. पाठे स्थितानां क्रियारूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

5. पाठे स्थितानाम् अव्ययानां चयनं कृत्वा वाक्ये योजयत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१.ख्यातिः – प्रथा, प्रख्यातिः
२.निशम्य - श्रुत्वा
३.अन्तिकं - समीपम्
४.वित्तं – स्वापतेयम्, धनम्, रिक्थम्, हिरण्यम्, द्रविणम्
द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥ (अमरः)
५.जरा – विस्रसा
विस्रसा जरा (अमरः)
६.विप्रः – द्विजातिः, अग्रजन्मा, भूदेवः, वाडवः, ब्राह्मणः
द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ (अमरः)
७.चक्षुः – लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्
लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।(अमरः)

२. विरुद्धार्थकपदानि लिखत –

१.समीपम् - दूरम्
२.गोप्यम् - अगोप्यम्
३.अन्ते - आरम्भे
४.एकम् – अनेकम्

३. **प्रत्ययं निर्दिशत –**

१.आह्वातुम् - तुमुन्प्रत्ययः
२.गत्वा - क्त्वाप्रत्ययः
३.आगत्य - ल्यप्प्रत्ययः
४.कुर्वन् - शतृप्रत्ययः
५.कथनीयम् - अनीयर्प्रत्ययः
६.पूर्णाहुतिः – क्तिन्प्रत्ययः

४. **क्रियापदानां धातु – पद- लकार – पुरुष – वचनानि लिखत -**

रूपम्	**धातुः**	**पदम्**	**लकारः**	**पुरुषः**	**वचनम्**
अब्रवीत्	ब्रूञ्	परस्मैपदी	लङ्	प्रथमः	एक०
शयीमहि	शीङ्	आत्मनेपदी	लङ्	उत्तमः	बहु०
कारयेत्	डुकृञ् + णिच्	परस्मैपदी	वि. लिङ्	प्रथमः	एक०
उपदिशामि	उप + दिश्	परस्मैपदी	लट्	प्रथमः	एक०
लुप्यते	लुप्	आत्मनेपदी	लट्	प्रथमः	एक०
करवाणि	कृञ्	परस्मैपदी	लोट्	उत्तमः	एक०
अतुष्यत्	तुष्	परस्मैपदी	लङ्	प्रथमः	एक०

४. आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः

अभ्यासः

1. संस्कृते उत्तरं लिखत ।

(१) शुकदम्पती कुत्र न्यवसताम् ?
शुकदम्पती विन्ध्यपर्वते कस्मिंश्चित् न्यग्रोधपादपे न्यवसताम् ।

(२) शुकशावकयोर्नाम किम् ?
शुकशावकयोर्नाम रामः दुर्मुखः च इति ।

(३) शावकौ काभ्यां व्यक्रीणात् ?
व्याधः गोदावर्यास्तीरे कस्मैचित् साधवे शावकमेकं कस्मैचन सौनिकाय अन्यच्च व्यक्रीणात् ।

(४) रामशुकः कुत्र न्यवसत् ?
रामशुकः आम्रपादपे न्यवसत् ।

(५) दुर्मुखः कुत्र न्यवसत् ?
दुर्मुखः न्यग्रोधपादपे न्यवसत् ।

2. ससन्दर्भं विवृणुत –

(१) तस्य चक्षुषी विदारयत । गलं भित्वा अश्नाम ।
कः पाठः ? आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः इति पाठः ।

कः अवदत् ? दुर्मुखः शुकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? अन्यान् पक्षिणः प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा द्विजः न्यग्रोधपादपस्य छायायां विश्रमितुकाम आगच्छत्, तदा तं दृष्ट्वा दुर्मुखः अन्यान् पक्षिणः प्रति एवम् अवदत् ।

(२) अतिथिसत्कारः श्रेयस्करः ।
कः पाठः ? आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः इति पाठः ।
कः अवदत् ? रामः शुकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? इतरान् विहङ्गमान् प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ?– यदा द्विजः आम्रतरोः समीपम् आगतवान् तदा रामः शुकः इतरान् विहङ्गमान् प्रति एवम् अवदत्|

3. अपेक्षितं रूपं लिखत –

१. 'दृश्' धातोः लोट् मध्यमपुरुषः ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	पश्य, पश्य, पश्यतात्	पश्यतम्	पश्यत

२. 'स्था' धातोः लट् उत्तमपुरुषः ।

उत्तमपुरुषः	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

३. 'वस्' धातोः तुमुन्नन्तरूपम् - उषितुम् ।

4.विभज्य सन्धिनाम लिखत –

1. कस्मिंश्चित् - कस्मिन् + चित् = अनुस्वारसन्धिः, श्चुत्वसन्धिः
2. तावुभावपि = तौ + उभौ + अपि = यान्तावान्तादेशसन्धिः
3. इत्युच्चैराक्रोशत् = इति + उच्चैः + आक्रोशत् = यण् सन्धिः + विसर्ग सन्धिः
4. अतस्तस्य = अतः + तस्य = विसर्ग सन्धिः (सकारादेशः)

क्रियापदम् –

'अश' भोजने धातुः- लोट्लकार-परस्मैपदि-रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	अश्नातु/ अश्नीतात्	अश्नीताम्	अश्नन्तु
मध्यम-पुरुषः	अशान, अश्नीतात्	अश्नीतम्	अश्नीत
उत्तम-पुरुषः	अश्नानि	अश्नाव	अश्नाम

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. व्याकरणभागे स्थितयोः श्चुत्व – ष्टुत्वसन्धि - नियमयोः अभ्यासं कुरुत ।

3. पाठे स्थितानां तकातान्त – षकारान्त – नकारान्त - शब्दानां चयनं कृत्वा रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

4. पाठे स्थितानां कृत्प्रत्ययान्त – शब्दानां चयनं कुरुत ।

5. पाठे स्थितानां क्रियारूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

6. पाठे स्थितानाम् अव्ययानां चयनं कृत्वा वाक्ये योजयत ।

7. पाठे विद्यमान – विधिलिङ् – लकार – आत्मनेपदिधातुनां रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

लेखनाभ्यासः –

१. पर्यायपदानि लिखत –

१.व्याधः – मृगवधाजीवः, मृगयुः, लुब्धकः

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः (अमरः)

२.परुषवचनम् – निष्ठुरवचनम्

३.तरुः – शाखी, विटपी, पादपः, अनोकहः, कुटः, सालः

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।
अनिकहः कुटस्सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥ (अमरः)

५.सत्वरम् – शीघ्रम्

६.विहङ्गमः – खगः, शकुन्तिः, पक्षी, पतत्री, पतगः, नीडोद्भवः, नभसङ्गमः

खगे विहङ्ग विहग विहङ्गम विहायसः ।
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥
पतत्रिपत्रपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।
नगौको वाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसङ्गमाः । (अमरः)

७.अभ्यवहरतु – भक्षयतु

८.यमलौ भ्रातरौ – युगलौ भ्रातरौ

९.सद्मनि – गृहे, गेहे, निकेतने, सदने, भवने, आगारे, आलये, आवसथे

गृहं गेहोदवसितं वेश्मसद्मनिकेतनम् ।
निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ॥
गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ।
धिष्ण्यमोको निवसनं स्थानावसथवास्तु च ।
संस्त्यायमुटजं धाम निवेशश्शरणं क्षयः ॥ (अमरः)

१०.नापैति – न गच्छति

११.वनम् – विपिनम्, काननम्, अरण्यम्

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् । (अमरः)

१२.गङ्गा – जाह्नवी, भागीरथी, त्रिपथगा

गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ (अमरः)

१३. बुद्धिः – मनीषा, धिषणा, प्रज्ञा

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ॥
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः । (अमरः)

२. प्रयोगपरिवर्तनं कुरुत –

१.साधुः शावकस्य राम इति नाम अकरोत् ।
साधुना शावकस्य राम इति नाम अक्रियत ।
२.साधुः आगतान् जनान् प्रीणयति स्म ।
साधुना आगताः जनाः प्रीण्यन्ते स्म ।
३.द्विजः विक्रोशरवं श्रुतवान् ।
द्विजेन विक्रोशरवः श्रुतः ।

३. कर्तृ-कर्म-क्रियापदानि सूचयत –

१. व्याधः जालं प्रसारयति ।

कर्ता – व्याधः

कर्म – जालम्

क्रियापदम् – प्रसारयति

२. रामः शुकः नीडं विरचय्य न्यवसत् ।

कर्ता – रामः शुकः

कर्म – नीडम्

क्रियापदम् – न्यवसत्

३. त्वं मधुरं रौषि ।

कर्ता – त्वं

कर्म – मधुरं

क्रियापदम् – रौषि

४. दुर्मुखः परुषवचनानि अश्रुणोत् ।

कर्ता – दुर्मुखः

कर्म – परुषवचनानि

क्रियापदम् – अश्रुणोत्

४. समूहेतरपदं चिनुत –

श्रावं श्रावं, दर्शं दर्शं, गृहे, दिने दिने
व्याधः, साधुः, विप्रः, दुर्मुखः
गृहीत्वा, आहूय, भित्वा, नीत्वा
निक्षिपत, न्यवसत्, अन्यान्, विदारयत

५. **क्रियापदानां धातु – पद- लकार – पुरुष – वचनानि लिखत –**

रूपम्	धातुः	पदम्	लकारः	पुरुषः	वचनम्
न्यवसताम्	नि + वस्	परस्मैपदी	लङ्	प्रथमः	द्विव०
उदडयेताम्	उद् + डीङ्	आत्मनेपदी	लङ्	प्रथमः	द्वि०
अश्रुणवम्	श्रु	परस्मैपदी	लङ्	उत्तमः	एक०
प्रावदत्	प्र + वद्	परस्मैपदी	लङ्	प्रथमः	एक०
उपविशेत्	उप + विश्	परस्मैपदी	वि. लिङ्	प्रथमः	एक०
रौषि	रु	परस्मैपदी	लट्	मध्यमः	एक०
संस्तृणीत	सम् + स्तृ	आत्मनेपदी	वि. लिङ्	प्रथमः	एक०

५.एकलव्यस्य गुरुभक्तिः

अभ्यासः

1. संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) द्रोणाचार्यः कः ?

द्रोणाचार्यः एकः प्रसिद्धः धनुर्वेदाचार्यः ।

(२) तस्य प्रसिद्धः शिष्यः कः ?

तस्य प्रसिद्धः शिष्यः अर्जुनः ।

(३) तस्य प्रसिद्धाः शिष्याः के ?

तस्य प्रसिद्धाः शिष्याः कौरवपाण्डवाः ।

(४) एकलव्यः कः ?

एकलव्यः हिरण्यधनुषो निषादराजस्य पुत्रः ।

(५) एकलव्यः किमर्थं द्रोणस्य समीपमागच्छत् ?

एकलव्यः अस्त्राभ्यासार्थं द्रोणस्य समीपमागच्छत् ।

(६) द्रोणः तस्मै किमुत्तरं प्रायच्छत् ?

द्रोणः अवदत् – “एकलव्य, त्वं मम शिष्योऽसि, स्वगृहे एव अस्त्रविद्यां शिक्षस्व । शरप्रयोगे बलवत्तरो भविष्यसि” इति ।

2. ससन्दर्भं विवृणुत –

(१) शरप्रयोगे बलवत्तरः भविष्यसि ।

कः पाठः ? एकलव्यस्य गुरुभक्तिः इति पाठः ।
कः अवदत् ? द्रोणः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? एकलव्यं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा एकलव्यः अस्त्राभ्यासाय द्रोणस्य समीपमागतः, तदा निषादकुमारमेकलव्यं शिक्षयितुम् अनिच्छन् द्रोणः एवम् अवदत् ।

(२) त्वां लोकोत्तरं धनुर्धरं करिष्यामि ।

कः पाठः ? एकलव्यस्य गुरुभक्तिः इति पाठः ।
कः अवदत् ? द्रोणः अवदत् ।

कं प्रति अवदत् ? अर्जुनं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? गुरुः द्रोणः अर्जुनस्य धनुर्वेदे परमं प्रावीण्यं वीक्ष्य अतितरां प्रीतः एवम् अवदत् ।

(३) न हि किञ्चित् गुरवे अदेयम् ।
कः पाठः ? एकलव्यस्य गुरुभक्तिः इति पाठः ।
कः अवदत् ? एकलव्यः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? द्रोणं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा द्रोणः एकलव्यं गुरुदक्षिणाम् अपृच्छत् तदा एकलव्यः एवम् अवदत् ।

3. पर्यायपदानि लिखत –

1. कोविदः– पण्डितः, विद्वान्
2. प्रथितः– प्रख्यातः, प्रसिद्धः
3. अन्तिकम् – समीपम्, निकटम्
4. प्रतिकृतिः– प्रतिमा, मूर्तिः
5. सारमेयः– शुनकः, श्वा, कुक्कुरः, भषकः
6. आस्यम्– मुखम्, वदनम्, आननम्

4. दोषान् परिहरत –

(१) भवान् गच्छ । - भवान् गच्छतु ।

(२) द्रोणस्य सह अर्जुनः अगच्छत् । - द्रोणेन सह अर्जुनः अगच्छत् ।

(३) ग्रामस्य समया उपवनम् अस्ति । - ग्रामं समया उपवनम् अस्ति ।

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2.व्याकरणभागे स्थितस्य जश्त्वसन्धेः, अनुनासिकसन्धेश्च नियमम् अभ्यस्यत ।

3. पाठे विद्यमानस्य कृञ् धातोः लिट् लकार – लङ् लकार – लृट्लकार परस्मैपदरूपाणां पुरुषत्रये अभ्यासं कुरुत ।

4. पाठे स्थितस्य षकारान्त – नपुंसकलिङ्गशब्दस्य चयनं कृत्वा रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

5. पाठे स्थितानाम् अव्ययानां चयनं कृत्वा वाक्ये योजयत ।

6. पाठे स्थितानां विशेषणवाचकपदानां चयनं कुरुत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१.समीक्ष्य - दृष्ट्वा

२.शरः – पृषत्कः, विशिखः, बाणः, खगः, आशुगः, कलम्बः, रोपः

पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ।
कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप – इषुर्द्वयोः ॥ (अमरः)

३.मृगया – आच्छोदनम्, मृगव्यम्, आखेटः
आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया । (अमरः)

४.आयान्तं – आगच्छन्तं

५.उपसङ्गम्य – समीपं गत्वा

६. कण्ठः – गलः

७. पादः – पदः, अङ्घ्रिः, चरणः
पादः पदङ्घ्रिश्चरणोस्त्रियाम् ।(अमरः)

८. शिरः – शीर्षम्, उत्तमाङ्गम्, मस्तकम्
उत्तमाङ्गं शिरश्शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।(अमरः)

२. विरुद्धार्थकपदानि लिखत –

१.बहवः - अल्पाः
२.अचिरात् - चिरात्
३.अपरिचितम् - परिचितम्
४.कृतपरिश्रमः - अकृतपरिश्रमः
५.पुरतः - पृष्ठतः
६.अदेयम् - देयम्

३. सुबन्तं-तिङन्तं-अव्ययञ्च पृथक् कुरुत –

१.गुरुः अर्जुनस्य प्रावीण्यं वीक्ष्य प्रीतः सन् अवदत् ।
सुबन्तम् – गुरुः, अर्जुनस्य, प्रावीण्यं, प्रीतः
तिङन्तम् – वीक्ष्य, सन्
अव्ययम् - अवदत्

२.कौरवपाण्डवाः मृगयां कर्तुं वनमगच्छन् ।
सुबन्तम् – कौरवपाण्डवाः, मृगयां, वनम्
तिङन्तम् –अगच्छन्
अव्ययम् - कर्तुं

३.स तु द्रोणमवलोक्य शिरसा प्रणम्य अर्घ्यपाद्यादिभिः आराधयामास ।
सुबन्तम् – सः,द्रोणम्, शिरसा, अर्घ्यपाद्यादिभिः
तिङन्तम् – आराधयामास
अव्ययम् – तु, अवलोक्य, प्रणम्य

४.ततः सः पूर्ववत् शरान् मोक्तुमसमर्थः अभवत् ।
सुबन्तम् – सः, शरान्, असमर्थः

तिङन्तम् – अभवत्

अव्ययम् – ततः, पूर्ववत्, मोक्तुम्

४. सन्धिं विभज्य नाम लिखत –

१.तत्रागताः = तत्र + आगताः (सवर्णदीर्घसन्धिः)
२.एकलव्योऽपि = एकलव्यः + अपि (विसर्गस्य उकारः)
एकलव्य + उ अपि (गुणसन्धिः)
एकलव्यो + अपि (पूर्वरूपसन्धिः)
३.अचिरादेव = अचिरात् + एव (जश्त्वसन्धिः)
४.इत्यपृच्छच्च = इति + अपृच्छत् (यण्सन्धिः)
इत्यपृच्छत् + च (श्चुत्वसन्धिः)
५.तस्योपरि = तस्य + उपरि (तस्योपरि)

५. इतरवचनानि सूचयत –

१.पितामहः – पितामहौ, पितामहाः

२.शिक्षस्व – शिक्षेथाम्, शिक्षध्वम्

३.पूजयन् – पूजयन्तौ, पूजयन्तः

४.अभषत् – अभषताम्, अभषन्

५.द्रोणाय – द्रोणाभ्याम्, द्रोणेभ्यः

६.भवता – भवद्भ्याम्, भवद्भिः

७.आराधयामास – आराधयामासतुः, आराधयामासु

६. पतिव्रतायाः माहात्म्यम्

अभ्यासः

1. संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) कौशिकः कीदृशो द्विज आसीत् ?
कौशिकः द्विजातिप्रवरः साङ्गवेदाध्यायी द्विजः आसीत् ।

(२) वृक्षस्योपरि का स्थिता ?
वृक्षस्योपरि बलाका स्थिता ।

(३) कौशिकः पक्षिणं कुतः क्रुद्धया अपश्यत् ?
कयाचिद्बलाकया ब्राह्मणस्योपरि पूरीषमुत्सृष्टम्, तदा क्रुद्धः स द्विजः बलाकामुग्रदृष्ट्याऽपश्यत् ।

(४) गृहिणी द्विजं किमवदत् ?
गृहिणीं भूसुरं दृष्ट्वा सान्त्वपूर्णं अब्रवीत् – 'भो विप्रेन्द्र क्षन्तुमर्हसि । भर्ता मे महद्दैवम् । स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः । एतावत्पर्यन्तं मया स शुश्रूषितः । इदानीं तव सेवायै अहमागता ।' इति ।

(५) धर्मव्याधः कुत्र न्यवसत् ?
धर्मव्याधः मिथिलानगर्यां न्यवसत् ।

2. ससन्दर्भं विवृणुत –

(१) अकार्यं कृतवानस्मि ।
कः पाठः ? पतिव्रतायाः माहात्म्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? कौशिकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? स्वमनसि अचिन्तयत् ।
कदा अवदत् ? वृक्षस्योपरि स्थितया बलाकया ब्राह्मणस्योपरि पुरीषमुत्सृष्टम् । क्रुद्धः स द्विजः बलाकां उग्रदृष्ट्याऽपश्यत् । अनुपदमेव सा गतप्राणा धरणीतले न्यपतत् । ततः कारुण्याभिसन्तप्तः द्विजः एवं पर्यशोचत् ।

(२) भवति, भिक्षां देहि ।
कः पाठः ? पतिव्रतायाः माहात्म्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? कौशिकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? गृहिणीं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? कौशिकः भैक्ष्याय कस्याश्चिद् गृहीण्याः सदनं प्रति गत्वा एवम् अवदत् ।

(३) अग्निसदृशाः द्विजाः पृथिवीमपि दहेयुः ।
कः पाठः ? पतिव्रतायाः माहात्म्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? कौशिकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? गृहिणीं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा गृहिणी मम भर्ता मे महद्दैवतम् इति अवदत् तदा कौशिकः -□ □□पतिः एव गरीयान् इति मन्यसे । माम् अवमन्यसे इति क्रोधात् द्विजस्य गरिमाणम् एवम् अवदत् ।

(४) भो विप्र, नाहं बलाका ।
कः पाठः ? पतिव्रतायाः माहात्म्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? गृहिणी अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? द्विजं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा द्विजः गृहिणीं रोषारुणितदृष्ट्या दहन्निवापश्यत्, तदा साध्वी एवम् अवदत् ।

(५) मनुष्याणां शरीरस्थो रिपुः क्रोधः ।
कः पाठः ? पतिव्रतायाः माहात्म्यम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? गृहिणी अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? द्विजं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा द्विजः क्रोधात् गृहिणीं दहन्निवापश्यत् तदा गृहिणी एवम् अवदत् ।

3. (१) शब्दस्वरूपं निर्दिशत –

1. पूरयन्– वर्तमानकृदन्तः उभयपदिनः‘पूर’ धातोः शतृ प्रयोगः । तकारान्तः, पुल्लिङ्गः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम् ।
2. स्थिता– भूतकृदन्तः, स्त्रीलिङ्गः, स्थिता शब्दः, ‘ष्ठा’ गतिनिवृत्तौ धातोः क्तप्रत्ययान्तः ।
3. एत्य– ‘इ’ (गतौ) धातोः ल्यबन्ताव्ययम् ।
4. कर्मणा– नकारान्तः नपुंसकलिङ्गः, कर्मन् शब्दः, तृतीया विभक्तिः, एकवचनम् ।
5. संहर–सम् – उपसर्गपूर्वकस्य ‘हृञ् हरणे’ धातोः परस्मैपदे लोट्, मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।

3.(२) पर्यायपदानि लिखत –

1. द्विजः– ब्राह्मणः, भूसुरः ।
2. धरणी– भूमिः, पृथ्वी ।
3. साध्वी– पतिव्रता ।
4. भर्ता– पतिः ।
5. शुश्रूषा– सेवा ।
6. अनुपदम्– तत्क्षणम् ।

3.(३) कर्तृ – कर्म – क्रियावाचकपदानि विभजत –

(१) अकार्यं कृतवानस्मि ।
कर्तृ – अहं
कर्म - अकार्यम्
क्रिया – कृतवानस्मि
(२) त्वं पाठं पठ ।
कर्तृ – त्वम्
कर्म - पाठम्
क्रिया – पठ
(३) मया स शुश्रूषितः ।
कर्तृ – मया
कर्म - सः
क्रिया - शुश्रूषितः

७. विकत्थनस्य मल्लस्य कथा

अभ्यासः

1. संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) कीदृशः पुरुषः न किञ्चित्कर्तुमर्हति ?
वागाडम्बरः पुरुषः न किञ्चित्कर्तुमर्हति ।

(२) मल्लस्य नाम किम् ?
वज्रजङ्घः इति मल्लस्य नाम ।

(३) सः कस्य सभामाससाद ?
सः मलयालदेशाधिपतेः सुन्दराभिधस्य सभामाससाद ।

(४) मल्लस्य सामर्थ्यं विशदयत ?

मल्लः राज्ञः पुत्रान् खुरलीविद्यायां निपुणान् कर्तुं समर्थः आसीत् । महावीरान् मल्लान् शतमप्यैकदैव जेतुं शक्तः । पर्वतानपि शिरसा वोढुं समर्थः । महाव्याघ्रानपि निग्रहीतुं शक्तः आसीत् ।

(५) मल्लः परिकरं बध्वा राजानं किमुवाच ?

मल्लः परिकरं बध्वा भुजावास्फाल्य राजानं प्रति 'स्वामिन्, उर्वीधरं वोढुं सन्नद्धोस्मि, आज्ञाप्यन्तां सैनिकाः पर्वतमुद्धृत्य मच्छिरसि निधातुम् इत्यवदत् ।

2. संयोज्य सन्धिनाम लिखत-

(१) गर्जत् + घनाः– गर्जद्घनाः = जश्त्वसन्धिः ।

(२) मल्लः + अविद्यत = मल्लोऽविद्यत = विसर्गपूर्वरूपसन्धिः ।

(३) तत् + श्रुत्वा = तच्छ्रुत्वा = छत्वसन्धिः ।

(४) अपि + एकदा + एव = अप्यैकदैव= यण् सन्धिः + वृद्धि सन्धिः ।

(५) गिरिः + अयम् = गिरिरयम् - विसर्गसन्धिः (रेफादेशः) ।

3. ससन्दर्भं लिखत –

१. अत्र स्थित्या वयं निहताः ।

कः पाठः ? विकत्थनस्य मल्लस्य कथा इति पाठः ।

कः अवदत् ? पौराः अवदन् ।

कं प्रति अवदत् ? राजानं प्रति अवदन् ।

कदा अवदत् ? यदा नगरात् नातिदूरवर्तिनि पर्वते व्याघ्रादयो दुष्टसत्त्वास्समवेतास्सन्तः पौरान् बहुधा बाधन्ते तदा पौराः तु एवम् अवदन् ।

२. तदनन्तरं यद्भावि तद्भवतु ।

कः पाठः ? विकत्थनस्य मल्लस्य कथा इति पाठः ।

कः अवदत् ? मल्लः अचिन्तयत् ।

कं प्रति अवदत् ? मल्लः स्वमनसि अचिन्तयत् ।

कदा अवदत् ? यदा राजा गिरिं शिरसा धृत्वा दूरं नेतुं शक्नोषि किम् इति अपृच्छत्, तदा मल्लः किञ्चित्कालपर्यन्तं सुखभोजनं प्राप्तुमुपायः प्राप्तः इति विचिन्त्य एवम् अचिन्तयत् ।

३. तत्रभवद्भिः सन्निहितैर्भवितव्यम् ।

कः पाठः ? विकत्थनस्य मल्लस्य कथा इति पाठः ।

कः अवदत् ? मल्लः अवदत् ।

कं प्रति अवदत् ? राजानं प्रति अवदत् ।

कदा अवदत् ? मल्लः संवत्सरपूर्णे गिरिं वोढुं सिद्धः इति राजानं प्रति अवदत् तदा एवम् अवदत् ।

४. "कथमिमे गिरिमुद्धर्तुं शक्नुयुः " ?

कः पाठः ? विकत्थनस्य मल्लस्य कथा इति पाठः ।

कः अवदत् ? राजा अवदत् ।

कं प्रति अवदत् ? मल्लं प्रति अवदत् ।

कदा अवदत् ? यदा मल्लः 'तं उर्वीधरं वोढुं सन्नद्धोऽस्मि, आज्ञाप्यन्तां सैनिकाः पर्वतमुद्धृत्य मच्छिरसि निधातुम्' इति अब्रवीत् तदा राजा विस्मितः एवम् अवदत् ।

4. एषाम् अनुरूपाणि प्रश्नवाक्यानि रचयत ।

१. मल्लस्य नाम वज्रजङ्घः इति । - मल्लस्य नाम किम् ?
२. महाव्याघ्रानपि निगृह्णीयाम् । - कान् अपि निगृह्णीयाम्?
३. उर्वीधरं वोढुं सन्नद्धोऽस्मि । - कं वोढुं सन्नद्धोऽसि ?

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. व्याकरणभागे स्थितयोः ङमुडागम – पूर्वसवर्णसन्धिनियमयोः अभ्यासं कुरुत ।

3. अस्मिन् पाठे स्थितानां लोट्लकार, लङ्लकार-क्रियापदानां चयनं कृत्वा रूपाणि अभ्यस्यत ।

4. पाठे स्थितानां हलन्त-पुंल्लिङ्ग-शब्दानां चयनं कृत्वा रूपाणां अभ्यासं कुरुत ।

5. पाठे स्थितानाम् नकारान्त – तकारान्त – पुल्लिङ्ग - शब्दानां चयनं कृत्वा रूपाणां अभ्यासं कुरुत ।

6. पाठे स्थितानां ल्यबन्त – शब्दानां चयनं कुरुत ।

7. पाठे स्थितानाम् अव्ययानां चयनं कृत्वा वाक्ये योजयत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१.घनः – जीमूतः, मेघः, वारिवाहः, वारिदः, धूमयोनिः

२.अधिपतिः – स्वामी, ईश्वरः, नायकः, प्रभुः, परिवृढः

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ।
अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ॥ (अमरः)

३.व्याघ्रः – शार्दूलः, द्वीपी

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे (अमरः)

४.पर्वतः – अद्रिः, अचलः, शैलः, शिलोच्चयः

महीध्रशिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ (अमरः)

५.जिह्वा – रसज्ञा, रसना

रसज्ञा रसना जिह्वा (अमरः)

२. समूहेतरपदं चिनुत –

१.अर्हति, अविद्यत, वर्षन्ति, कुरुतः
२.मल्लः, राजा, व्याघ्रः, पौरः
३.समागत्य, निहतः, स्थित्वा, समीपे
४.साकम्, पर्वतम्, राजानम्, कार्यम्

३. विरुद्धार्थकपदानि लिखत –

१.अर्हः – अनर्हः

२.कुर्वाणः – अकुर्वाणः

३.एकदा – अनेकधा

४.दूरम् – समीपम्

४. व्याकरणविशेषं लिखत –

१.खुरलीविद्यायाम् – खुरली चासौ विद्या, तस्याम् (कर्मधारयसमासः)

२.प्रतिगृहम् – गृहं गृहं प्रति (अव्ययीभावसमासः)

३.ग्रामीणः – ग्रामे भवः (खञ्प्रत्ययः)

५. शब्दस्वरूपं निर्दिशत -

रूपम्	**अन्तः**	**लिङ्गम्**	**प्रातिपदिकम्**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
वाचा	चकारान्तः	स्त्रीलिङ्गः	वाच्	तृतीया	एक०
मल्लान्	अकारान्तः	पुल्लिङ्गः	मल्ल	द्वितीया	बहु०
विद्यायाम्	आकारान्तः	स्त्रीलिङ्गः	विद्या	सप्तमी	एक०
धृतवतः	तकारान्तः	पुल्लिङ्गः	धृतवत्	षष्ठी	एक०
इदम्	मकारान्तः	नपुंसकलिङ्गः	इदम्	प्रथमा	एक०
भुजाभ्याम्	अकारान्तः	पुल्लिङ्गः	भुज	तृतीया	द्वि०
तुभ्यम्	दकारान्तः	त्रिलिङ्गः	युष्मद्	चतुर्थी	एक०

८.श्री शङ्करभगवत्पादाः

अभ्यासः

1.संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) कालटिग्रामः कुत्रास्ति ?

कालटि ग्रामः केरले पूर्णानद्यास्तटे अस्ति ।

(२) शङ्कराचार्यः कदा अवातरत् ?

शङ्कराचार्यः क्रिस्तीयसप्तमशतके नन्दनसंवत्सरे वैशाखशुक्लपञ्चम्यां तिथौ अवातरत् ।

(३) शङ्कराचार्यस्य मातापितरौ कौ ?

शङ्कराचार्यस्य माता आर्याम्बा, पिता शिवगुरुः च ।

(४) तस्य प्रसिद्धाः शिष्याः के ?

तस्य प्रसिद्धाः शिष्याः पद्मपादाचार्यः, सुरेश्वराचार्यः, हस्तामलकाचार्यः, तोटकाचार्यः च ।

(५) कुत्र कुत्र तैः मठाः स्थापिताः ? कुतः ?

उदीच्यां दिशि बदर्यां ज्योतिर्मठः, पूर्वस्यां जगन्नाथे गोवर्धनमठः, प्रतीच्यां द्वारकायां शारदामठः, दक्षिणस्यां श्रृङ्गेर्यां च शारदामठः, सनातनधर्मोज्जीवनाय तैः स्थापिताः ।

2. सन्धिं विगृह्य नाम लिखत –

1. केयम् – का + इयम् = गुणसन्धिः ।

2. जगद्गुरुः – जगत् + गुरुः । = जश्त्वसन्धिः ।
3. पत्युर्वियोगेन = पत्युः + वियोगेन – विसर्गसन्धिः ।
4. मतिरभूत्– मतिः + अभूत् = विसर्गरिफादेश सन्धिः
5. नान्वमन्यत– न + अनु + अमन्यत = सवर्णदीर्घसन्धिः + यण् सन्धिः ।

3. संयोज्य लिखत –

अ	आ
गवेषयमाणः	वर्तमानकृदन्तः
अवातरत्	तिङन्तः
अधीत्य	ल्यबन्ताव्ययम्
अनुपदम्	अव्ययम्

क्रियापदम्

कारयामास –'कृञ्' धातोः लिट्लकार-परस्मैपदि-रूपाणि णिजन्तः ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	कारयामास	कारयामासतुः	कारयामासुः
मध्यम-पुरुषः	कारयामासिथ	कारयामासथुः	कारयामास
उत्तम-पुरुषः	कारयामास	कारयामासिव	कारयामासिम

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. व्याकरणभागे स्थितानां विसर्गसन्धिनियमानाम् अभ्यासं कुरुत ।

3. पाठे स्थितानां कृञ् धातोः लिट्लकार – परस्मैपदि - रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

4. पाठे स्थितानां ल्यबन्त – क्त्वान्त – अव्ययानां चयनं कुरुत ।

5. पाठे विद्यमानानां तकारान्त – पुल्लिङ्ग – शब्दानां चयनं कृत्वा अभ्यस्यत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१.मुनिः – तपस्वी, तापसः, पारिकाङ्क्षी, वाचंयमः

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचम्यमो मुनिः । (अमरः)

२.पाखण्डः - सर्वलिङ्गी

३.अन्तेवासी – छात्रः, शिष्यः

४.परश्शतान् – शताधिकान्

५. माता- जनयित्री, प्रसूः, जननी

जनयित्री प्रसूर्माता जननी ।(अमरः)

६.पिता – तातः, जनकः

तातस्तु जनकः पिता ।(अमरः)

२. प्रयोगपरिवर्तनं कुरुत –

१.शङ्कराचार्यः प्रस्थानत्रयस्य व्याख्यानं रचितवान् ।

शङ्कराचार्येण प्रस्थानत्रयस्य व्याख्यानं रचितम् ।

२.वटुना सर्वे वेदाः वेदाङ्गानि च अधीतानि ।

वटुः सर्वान् वेदान् वेदाङ्गानि च अधीतवान् ।

३.माता तस्येच्छां न अन्वमन्यत ।

मात्रा तस्येच्छा न अन्वमन्यत ।

४.सः विरुद्धानि पाखण्डमतानि खण्डयामास ।

तेन विरुद्धानि पाखण्डमतानि खण्डितानि ।

३. प्रत्ययस्य नाम लिखत –

१.कृतवान् - क्तवतुः

२.परिदृश्यमानम् - शानच्

३.निश्चित्य - ल्यप्

४.मत्वा – क्त्वा

४. कर्तृ-कर्म-क्रियावाचकपदानि विभजत –

१.शङ्कराचार्यः कालटीनामकं ग्रामम् अलञ्चकार ।

कर्ता – शङ्कराचार्यः

कर्म – कालटीनामकं ग्रामम्

क्रियापदम् – अलञ्चकार

२.वटुः गृहं परित्यज्य अव्रजत् ।

कर्ता – वटुः

कर्म – गृहम्

क्रियापदम् – अव्रजत्

३.आचार्याः वैदिकधर्मं परिपालयन्ति ।

कर्ता – आचार्याः

कर्म – वैदिकधर्मं

क्रियापदम् – परिपालयन्ति

५. क्रियापदानां धातु – पद- लकार – पुरुष – वचनानि लिखत -

रूपम्	धातुः	पदम्	लकारः	पुरुषः	वचनम्
अभ्यगात्	अभि + इण्	परस्मैपदी	लुङ्	प्रथमः	एक०
अलञ्चकार	अलम् + कृञ्	परस्मैपदी	लिट्	प्रथमः	एक०
अव्रजत्	व्रज्	परस्मैपदी	लङ्	प्रथमः	एक०
अन्वमन्यत	मन्	आत्मनेपदी	लङ्	प्रथमः	एक०
प्रपेदे	पद्	आत्मनेपदी	लिट्	प्रथमः	एक०
रचयामास	रच्	परस्मैपदी	लिट्	प्रथमः	एक०

९.ब्राह्मणः सर्पश्च

अभ्यासः

1.संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) कृषिं कुर्वता ब्राह्मणेन किं न लब्धम् ?
कृषिं कुर्वता ब्राह्मणेन समीचीनं फलं न लब्धम् ।

(२) वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः ब्राह्मणः किं दृष्ट्वान् ?
वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः ब्राह्मणः प्रसारितबृहत्फटाटोपभीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वान् ।

(३) ब्राह्मणः ग्रामान्तरगमनसमये सर्पपूजां कर्तुं कं नियोजयामास ?
ब्राह्मणः ग्रामान्तरगमनसमये सर्पपूजां कर्तुं पुत्रं नियोजयामास ।

(४) ब्राह्मणपुत्रः दीनारकं दृष्ट्वा किं चिन्तितवान् ?
ब्राह्मणपुत्रः दीनारकं दृष्ट्वा चिन्तितवान् – “नूनं सौवर्णदीनारपूर्णो वल्मीकः । तदेनं हत्वा सर्वमेकवारं गृहीष्यामि” इति ।

(५) भुजङ्गमः रोषात् किमकरोत् ? परिणामः किमभवत् ?
भुजङ्गमः रोषात्तमेव तीव्रविषदशनैस्तथाऽदशत् यथा स ब्राह्मणपुत्रः सद्यः पञ्चत्वमुपागतः ।

(६) ब्राह्मणः स्वजनेभ्यः सुतविनाशकारणं श्रुत्वा किममन्यत ?
ब्राह्मणः स्वजनेभ्यः सुतविनाशकारणं श्रुत्वा मत्पुत्रेण स्वकर्मणः फलम् अनुभूतम् इति अमन्यत ।

2. ससन्दर्भं लिखत –

(१) “नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदाचिदपि न पूजिता” ।
कः पाठः ? ब्राह्मणः सर्पश्च इति पाठः ।
कः अवदत् ? ब्राह्मणः अवदत् ।

कं प्रति अवदत् ? स्वयं चिन्तयामास ।

कदा अवदत् ? एकस्मिन् दिवसे हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः चिन्ताग्रस्तः उष्णकालावसाने घर्मार्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तोऽनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितबृहत्फटाटोपभीषणं भुजङ्गं दृष्ट्वा उपर्युक्तं वाक्यमचिन्तयत् ।

(२) "तदेनं हत्वा सर्वमेकवारं ग्रहीष्यामि" ।

कः पाठः ? ब्राह्मणः सर्पश्च इति पाठः ।

कः अवदत् ? ब्राह्मणपुत्रः अवदत् ।

कं प्रति अवदत् ? स्वयं चिन्तयामास ।

कदा अवदत् ? ब्राह्मणस्य अनुपस्थितौ सर्पाय क्षीरं स्थापयित्वा पुत्रः दिनान्तरे तत्र दीनारकमेकं दृष्ट्वा गृहीत्वा च लोभेन आवृतो भूत्वा एवं चिन्तितवान् ।

(३) "सर्पेण युक्तमेव कृतम्" ।

कः पाठः ? ब्राह्मणः सर्पश्च इति पाठः ।

कः अवदत् ? ब्राह्मणः अवदत् ।

कं प्रति अवदत् ? स्वमनसि अमन्यत ।

कदा अवदत् ? लोभाविष्टस्य पुत्रस्य सर्पदंशनेन मरणं प्राप्तमिति वार्तां श्रुत्वा ब्राह्मणः एवम् अचिन्तयत् ।

3. पर्यायपदानि लिखत –

1) क्षीरं– दुग्धम्, पयः । दुग्धं **क्षीरं** पयः समम् (अमरः) ।
2) भुजङ्गमः– सर्पः, अहिः । **सर्पः** पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोहिर्भुजङ्गमः (अमरः) ।
3) अन्तिकम्– समीपम् ।
4) गृहम्– सदनम्, वेश्म । **गृहं** गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् (अमरः) ।

4. विभज्य सन्धिनाम लिखत –

1) अथैकस्मिन् – अथ + एकस्मिन् = वृद्धिसन्धिः
2) कदाचिदपि = कदाचित् + अपि = जश्त्वसन्धिः
3) तेनेदम् = तेन + इदम् = गुणसन्धिः
4) अब्रवीच्च = अब्रवीत् + च = श्चुत्वसन्धिः
5) प्रसुप्तोऽनतिदूरे– प्रसुप्तः + अनतिदूरे - विसर्ग पूर्वरूपसन्धिः

5. प्रयोगपरिवर्तनं कुरुत –

(१) तेन पूजा न कृता ।

सः पूजां न कृतवान् ।

(२) ब्राह्मणपुत्रेण सर्पः लगुडेन शिरसि ताडितः ।

ब्राह्मणपुत्रः सर्पं लगुडेन शिरसि ताडितवान् ।

(३) मत्पुत्रः स्वकर्मणः फलम् अनुभूतवान् ।

मत्पुत्रेण स्वकर्मणः फलम् अनुभूतम् ।

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. पाठे स्थितानां लङ् – लोट् – लकाराणां रूपाणां अभ्यासं कुरुत ।

3. पाठे स्थितानां हलन्त – शब्दानां चयनं कृत्वा रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

4. पाठे स्थितानां ल्यबन्त – क्त्वान्त – तुमुन्नन्त – अव्ययानां चयनं कुरुत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१) भुजङ्गः – अहिः, व्यालः, कुण्डली, कुम्भीनसः
सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ।
आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालसरीसृपः ॥
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ।
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः ।
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥
लेलिहानो द्विरसनो व्यालः कुम्भीनसो हरिः । (अमरः)

२) शरावः – वर्धमानकः

३) वल्मीकः – वामलूरः, नाकुः
वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् । (अमरः)

४) सम्प्रधार्य – ज्ञात्वा

५) क्षीरम् – पयः

६) मरणम् – कालधर्मः, दिष्टान्तः, पञ्चता
स्यात् पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।
अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ (अमरः)

२. विरुद्धार्थकपदानि लिखत –

१) अतिदूरे – अनतिदूरे

२) कुर्वतः – अकुर्वतः

३) विफलीभवति – सफलीभवति

४) अभिमुखं – अनभिमुखम्

५) एकवारं – अनेकवारम्

३. समूहेतरपदं चिनुत –

१) ब्राह्मणः, क्षीरम्, पुत्रः, सर्पः

२) एकम्, दीनारकम्, सौवर्णम्, क्षीरम्

३) उपगतः, संस्कृतः , समायातः, हत्वा

४) प्रायात् , जगाम, अनुभूतम्, गृह्णाति

४. वाक्यदोषं परिहरत –

१) एषः क्षेत्रदेवता मया न पूजितः ।
एषा क्षेत्रदेवता मया न पूजिता ।

२) मया एतावद् कालं न ज्ञातम् ।
मया एतावन्तं कालं न ज्ञातम् ।

३) एवमुक्त्वा गृहाऽभिमुखं प्रायुः ।
एवमुक्त्वा गृहाऽभिमुखं प्रायात् ।

४) सर्पो लगुडेन शिरे ताडितः ।
सर्पो लगुडेन शिरसि ताडितः ।

५. अन्यलिङ्गरूपं लिखत –

१) ब्राह्मणः – ब्राह्मणी

२) एषा – एषः, एतत्

३) दृष्टवान् – दृष्टवती, दृष्टम्

४) समायातः – समायाता, समायातम्

६. इतरवचनानि लिखत –

१) ददाति – दत्तः, ददति

२) चिन्तितवान् – चिन्तिवन्तौ, चिन्तितवन्तः

३) गृह्णाति – गृह्णीतः, गृह्णन्ति

४) काष्ठसञ्चयैः – काष्ठसञ्चयेन, काष्ठसञ्चयाभ्याम्

५) स्वजनेभ्यः – स्वजनात्, स्वजनाभ्याम्

६) प्रायात् – प्रायाताम्, प्रायुः-प्रायान्

१०.सुभाषितानि

अभ्यासः

1. संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) कृतमुपकारं के न विस्मरन्ति ?
कृतमुपकारं साधवः न विस्मरन्ति ।

(२) नरः आत्मनश्चरितं प्रत्यहं कथं प्रत्यवेक्षेत ?
नरः आत्मनश्चरितं प्रत्यहं “किं नु मे पशुभिः तुल्यं किं सत्पुरुषैः” इति प्रत्यवेक्षेत ।

(३) धीराः कस्मात् पदं न प्रविचलन्ति ?
धीराः न्याय्यात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

(४) के के त्याज्याः ?
घृणी राजा, सर्वभक्षी ब्राह्मणः, अत्रपा स्त्री, दुष्टमतिः सहायः, प्रतीपः प्रेष्यः, प्रमादी अधिकृतः, यः कृतं न वेत्ति, अमी त्याज्याः ।

(५) राक्षसाः के ?
विपरीततां गताः साक्षराः एव राक्षसाः ।

(६) केषां मतिः क्षीयते ?
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां मतिः क्षीयते ।

(७) केषां बन्धनं भवति ?
गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनं भवति ।

(८) विद्यार्थी चेत् किं त्यजेत् ?
विद्यार्थी चेत् सुखं त्यजेत् ।

(९) के जयन्ति ?
सुकृतिनः रससिद्धाः कवीश्वराः सदा जयन्ति ।

(१०) कथम् अनार्यः पतति ?
अनार्यः मृत्पिण्डपतनम् इव पतति ।

2. ससन्दर्भं विवृणुत ।

(१) "केवलं जगति तेऽपि राक्षसाः" ।
कः पाठः ? सुभाषितानि इति पाठः ।
कः अवदत् ? लेखकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? पाठकान् प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? कोऽपि दुष्टः विद्यया विमलया अपि संयुक्तः (तस्मै) सदसि न प्रवेशः दातव्यः । यतः साक्षराः एव प्रतीपाः जगति राक्षसाः । [ते स्वज्ञानं दुर्मार्गे नेष्यन्ति]

(२) "विधिरहो बलवानिति मे मतिः" ।
कः पाठः ? सुभाषितानि इति पाठः ।
कः अवदत् ? लेखकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? पाठकान् प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? अत्र कविः विधेः माहात्म्यं वदति । विधेः कारणादेव सूर्यचन्द्रयोः ग्रहपीडनं, गजसर्पपक्षिणां बन्धनम्, मतिमतां दरिद्रता च भवति । अतः विधिः एव बलवान् ।

(३) "कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ?"
कः पाठः ? सुभाषितानिइति पाठः ।
कः अवदत् ? लेखकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? पाठकान् प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? सुखार्थी विद्यां त्यजेत्, विद्यार्थी चेत् सुखम् त्यक्तव्यम् । यदि सुखार्थी विद्यां न त्यजति तर्हि सः सुखं न प्राप्नोति, यदि विद्यार्थी सुखं न त्यजति, तर्हि सः विद्यार्जनं कर्तुम् अशक्तः भवति ।

(४) “प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ।“

कः पाठः ? सुभाषितानि इति पाठः ।

कः अवदत् ? लेखकः अवदत् ।

कं प्रति अवदत् ? पाठकान् प्रति अवदत् ।

कदा अवदत् ? रावणः सीतापहरणसमये स्वदोषं न विज्ञातवान् । रामेण अपि हेमहरिणस्य असम्भवः अलक्षितः । युधिष्ठिरेण अपि द्यूतैः अनर्थः प्राप्तः । एवं हि यदा विपत्तिः मनः आच्छादयति, तदा मनुष्यस्य बुद्धिः क्षीणा भवति ।

3. सर्वपुरुषवचनेषु लिखत –

ददाति– दा धातोः लट् लकारः परस्मैपदि रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	ददाति	दत्तः	ददति
मध्यम-पुरुषः	ददासि	दत्थः	दत्थ
उत्तम-पुरुषः	ददामि	दद्वः	दद्मः

अस्तु– अस् धातोः लोट् लकारः परस्मैपदि रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	अस्तु / स्तात्	स्ताम्	सन्तु
मध्यम-पुरुषः	एधि / स्तात्	स्तम्	स्त
उत्तम-पुरुषः	असानि	असाव	असाम

वेत्ति– विद् धातोः लट् लकारः परस्मैपदि रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	वेत्ति	वित्तः	विदन्ति
मध्यम-पुरुषः	वेत्सि	वित्थः	वित्थ
उत्तम-पुरुषः	वेद्मि	विद्वः	विद्मः

क्षीयते–क्षि धातुः लट् लकारः परस्मैपदि रूपाणि

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	क्षीयते	क्षीयेते	क्षीयन्ते
मध्यम-पुरुषः	क्षीयसे	क्षीयेथे	क्षीयध्वे
उत्तम-पुरुषः	क्षीये	क्षीयावहे	क्षीयामहे

स्तौतु– स्तु धातुः लोट् लकारः परस्मैपदि रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	स्तौतु / स्तुतात्	स्तुताम्	स्तुवन्तु
मध्यम-पुरुषः	स्तुहि / स्तुतात्	स्तुतम्	स्तुत
उत्तम-पुरुषः	स्तवानि	स्तवाव	स्तवाम

निन्दतु– निन्द् धातोः लोट् लकारः परस्मैपदि रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	निन्दतु / निन्दतात्	निन्दताम्	निन्दन्तु

मध्यम-पुरुषः	निन्द / निन्दतात्	निन्दतम्	निन्दत
उत्तम-पुरुषः	निन्दानि	निन्दाव	निन्दाम

4. पर्यायपदानि लिखत –

1. घृणी - दयालुः
2. मतिः - बुद्धिः
3. विहङ्गमः - खगः
4. गजः - करी
5. तोयम् - जलम्
6. यशः - कीर्तिः

5. रिक्तस्थानानि पूरयत –

(१) शिरसि निहितभारा नारिकेला नराणाम् ।

(२) प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरः चरितम् आत्मनः ।

(३) स्त्री च अत्रपा दुष्टमतिः सहायः ।

(४) सुखार्थी चेत् त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् ।

(५) पौलस्त्यः कथं अन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान् ।

क्रियापदानि

1. प्रति + अव + ईक्ष् – विधिलिङ् लकारः (प्रत्यवेक्षेत), आत्मनेप**दि** रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	ईक्षेत	ईक्षेयाताम्	ईक्षेरन्
मध्यम-पुरुषः	ईक्षेथाः	ईक्षेयाथाम्	ईक्षेध्वम्
उत्तम-पुरुषः	ईक्षेय	ईक्षेवहि	ईक्षेमहि

2. निन्द् धातुः लोट् लकारः, परस्मैप**दि** रूपाणि । (निन्दन्तु)

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	निन्दतु, निन्दतात्	निन्दताम्	निन्दन्तु
मध्यम-पुरुषः	निन्द, निन्दतात्	निन्दतम्	निन्दत
उत्तम-पुरुषः	निन्दानि	निन्दाव	निन्दाम

3. स्तु धातुः लोट् लकारः (स्तुवन्तु) परस्मैप**दि** रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	स्तौतु, स्तुतात्	स्तुताम्	स्तुवन्तु
मध्यम-पुरुषः	स्तुहि, स्तुतात्	स्तुतम्	स्तुत
उत्तम-पुरुषः	स्तवानि	स्तवाव	स्तवाम

4. विद् धातुः लट् लकारः (वेत्ति) आत्मनेप**दि** रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम-पुरुषः	वेत्ति	वित्तः	विदन्ति
मध्यम-पुरुषः	वेत्सि	वित्थः	वित्थ
उत्तम-पुरुषः	वेद्मि	विद्वः	विद्मः

5. क्षि धातुः लट् लकारः आत्मनेप**दि** रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम-पुरुषः	क्षीयते	क्षीयेते	क्षीयन्ते
मध्यम-पुरुषः	क्षीयसे	क्षीयेथे	क्षीयध्वे
उत्तम-पुरुषः	क्षीये	क्षीयावहे	क्षीयामहे

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. पाठे स्थितानां नकारान्त – पुल्लिङ्ग – शब्दानां चयनं कृत्वा रूपाणि अभ्यस्यत ।

3. पाठे स्थितानां क्रियारूपाणां अभ्यासं कुरुत ।

4. पाठे स्थितानां ल्यबन्त – क्त्वान्त – तुमुन्नन्त – अव्ययानां चयनं कुरुत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१) तोयम् – वारि, सलिलम्, पयः, कीलालम्
आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥
कृपीटं काण्डमस्त्री स्याज्जीवनीयं कुशं विषम् । (अमरः)

२) लक्ष्मीः – पद्मालया, पद्मा, कमला, हरिप्रिया
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमलाश्रीर्हरिप्रिया ।
इन्दिरा लोकमाता मा रमा मङ्गलदेवता ॥
भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका । (अमरः)

३) हरिणः – मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, अजिनयोनिः
मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः । (अमरः)

४) निशाकरः – चन्द्रः, हिमांशुः, इन्दुः, कुमुदबान्धवः
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ।
विधुस्सुधांशुश्शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥
अब्जो जैवातृकस्सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ।
द्विजराजश्शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥ (अमरः)

५) कायः – शरीरम्, वपुः, गात्रम्, कलेवरम्

गात्रं वपुस्संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ।
कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥ (अमरः)

६) गजः – दन्ती, दन्तावलः, हस्ती, द्विरदः
दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥
इभः स्तम्बेरमः पद्मी (अमरः)

२. सन्धिं विभज्य नाम लिखत –

१) अनल्पास्वादम् – अनल्प + आस्वादम् (सवर्णदीर्घसन्धिः)

२) प्रत्यवेक्षेत – प्रति + अवेक्षेत (यण्सन्धिः)

३) यथेष्टम् – यथा + इष्टम् (गुणसन्धिः)

४) पतन्नपि – पतन् + अपि (ङमुडागमसन्धिः)

३. प्रश्नवाक्यानि लिखत –

१) नारिकेलाः अनल्पास्वादं जलं ददति ।
के अनल्पास्वादं जलं ददति?

२) नरः प्रत्यहम् आत्मनश्चरितं प्रत्यवेक्षेत ।
नरः प्रत्यहं किं प्रत्यवेक्षेत ?

३) धीराः न्यायात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ।
धीराः कस्मात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ?

४) प्रायः प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां मतिः क्षीयते ।
प्रायः केषां मतिः क्षीयते ?

४. व्याकरणविशेषं लिखत –

१) प्रथमवयसि – प्रथमं च तत् वयः च, तस्मिन् (कर्मधारयसमासः)

प्रथमवयस् इति सकारान्त – नपुंसकलिङ्गशब्दस्य सप्तमी - एकवचने रूपम् ।

२) विस्मरन्ति – वि –उपसर्गपूर्वक – स्मृ – चिन्तायाम् इति परस्मैपदि - धातोः लटि प्रथमपुरुष – बहुवचने रूपम् ।

३) नीतिनिपुणाः – नीतेः निपुणाः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)

४) विलोक्य – वि – उपसर्गपूर्वक – लोकृ विलोचने धातोः ल्यप् प्रत्यये रूपम् ।

५) एतेषां क्रियापदानां धातु – पद- लकार पुरुष – वचनानि लिखत —

रूपम्	**धातुः**	**पदम्**	**लकारः**	**पुरुषः**	**वचनम्**
प्रत्यवेक्षेत	प्रति + अव + ईक्ष्	आत्मनेपदम्	विधिलिङ्	प्रथमः	एक०
स्तुवन्तु	स्तु	परस्मैपदम्	लट्	प्रथमः	बहु०
त्यजेत्	त्यज्	परस्मैपदम्	विधिलिङ्	प्रथमः	एक०
समाविशतु	सम् + आ + विश्	परस्मैपदम्	लोट्	प्रथमः	एक०
पतति	पत्	परस्मैपदम्	लट्	प्रथमः	एक०

११.ब्रह्मस्तवः

प्रश्नाः

1. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत –

(१) तारकेण विप्रकृताः देवाः कुत्र ययुः ?

तारकेण विप्रकृताः देवाः स्वायम्भुवं धाम ययुः ।

(२) पितामहः आत्मानं कथं दर्शितवान् ?

पितामहः आत्मानं सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव दर्शितवान् ।

(३) सर्वे देवाः कं स्तोतुं समुपचक्रिरे ?

सर्वे देवाः यथार्थभूताभिः वाग्भिः वागीशं स्तोतुं समुपचक्रिरे ।

(४) भूतानां प्रलयोदयौ कौ ?

ब्रह्मणः स्वप्नावबोधौ भूतानां प्रलयोदयौ ।

2. विरुद्धार्थकपदानि लिखत –

1.सृष्टिः x नाशः, संहारः

2.उपक्रमः x उपसंहारः

3.सूक्ष्मः x स्थूलः

4.दिवा x रात्रिः

5.प्रकाशः x अन्धकारः

3. पर्यायपदानि लिखत –

1. ब्रह्मा– वागीशः, पितामहः
2. देवाः– सुराः, अमराः
3. तुराषाट्– इन्द्रः, पुरन्दरः
4. विभूतिः–ऐश्वर्यम्, धनम्

4. वाक्ये योजयत –

1. धाम – पुरीक्षेत्रं जगन्नाथधाम वर्तते ।
2. पश्चात् = रामः स्नाति, पश्चात् देवं नमति ।
3. प्राक् = भोजनात् प्राक् कृष्णः स्तोत्रं वदति ।
4. सर्गः = ब्रह्मणा एषः सर्गः विष्णोराज्ञया कृतः ।

5. वेत्सि = किं त्वम् एतस्य प्रश्नस्य उत्तरं वेत्सि ?
6. असि = इदानीं त्वं कुत्र असि ?
7. शाश्वतः = महर्षिणा व्यासेन रचितः ग्रन्थः शाश्वतः ।
8. नमः = महद्भ्यो नमः ।

क्रियापदानि रूपाणि ।

1. **'भू'** धातुः लुङ्लकार-(आविरभूत्)-परस्मैपदि-रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम-पुरुषः	अभूत्	अभूताम्	अभूवन्
मध्यम-पुरुषः	अभूः	अभूतम्	अभूत
उत्तम-पुरुषः	अभूवम्	अभूव	अभूम

2.**'विद'** धातुः-लट्लकारः-(विदुः)-आत्मनेपदि-रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम-पुरुषः	वेद	विदतुः	विदुः
मध्यम-पुरुषः	वेत्थ	विदथुः	विद
उत्तम-पुरुषः	वेद	विद्व	विद्म

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. पाठे स्थितानाम् हलन्त - शब्दानां चयनं कृत्वा रूपाणां च अभ्यासं कुरुत ।

3. पाठे स्थितानां क्रियारूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

4. पाठे स्थितानां सर्वनामशब्दानां चयनं कृत्वा वदत, रूपाणां च अभ्यासं कुरुत ।

5. पाठे स्थितानाम् अव्ययानां चयनं कृत्वा वाक्ये योजयत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१) कर्म - क्रिया

२) दीधितिमान् – सूर्यः, द्युमणिः, प्रद्योतनः, विरोचनः, तपनः

सूरसूर्यार्यमादित्य द्वादशात्मदिवाकराः ।
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरदिवाकराः ॥
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ (अमरः)

३) अप् – जीवनम्, उदकम्, भुवनम्, पानीयम्

४) पुमान् – मनुष्यः, मानुषः, मर्त्यः
मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषाः नरः ॥ (अमरः)

२. समूहेतरपदं चिनुत –

१) स्वयम्भुवम्, तुरासाहम्, चतुर्मुखम्, ब्रह्माणम्

२) ययुः, समुपचक्रिरे, गीयसे, उपतस्थिरे

३) तेषाम्, प्राक्, पश्चात्, अन्तः

४) स्त्रीपुंसौ, आत्मभागौ, पितरौ, निरन्तकः

३. व्याकरणविशेषं लिखत –

१) अयोनिः – अविद्यमाना योनिः (बहुव्रीहिसमासः)

२) उदीरयन् – उद् – उपसर्गपूर्वक – ईर – धातोः शतृप्रत्यये रूपम् ।

३) पितरौ – माता च पिता च (एकशेषः)
ऋकारान्त – पुल्लिङ्ग – पितृशब्दस्य प्रथमा-द्विवचने रूपम् ।

४) प्रलीयसे – प्र – उपसर्गपूर्वक – आत्मनैपदि - लीङ् – धातोः लट्लकार – मध्यमपुरुष – एकवचने रूपम्

४. प्रश्नवाक्यानि लिखत –

१) नारीपुरुषौ तव स्वदेहांशौ भवतः ।
कौ तव स्वदेहांशौ भवतः ?

२) स्वप्नावबोधौ भूतानां प्रलयोदयौ ।
स्वप्नावबोधौ केषां प्रलयोदयौ ?

३) त्वं स्थूलः, सूक्ष्मः, लघुः, गुरुः च असि ।
त्वं कीदृशोऽसि ?

४) त्वं आत्मना आत्मनि प्रलीयसे ।
त्वं केन कस्मिन् प्रलीयसे ?

५. सर्ववचनेषु रूपाणि लिखत –

१) ब्रह्मा – ब्रह्माणौ, ब्रह्माणः

२) ययुः – ययौ, ययतुः

३) आत्मानम् - आत्मानौ, आत्मनः

४) सरसाम् – सरसः, सरसोः

५) दीधितिमान् – दीधितमन्तौ, दीधितिमन्तः

६) गीयसे – गीयेथे, गीयध्वे

७) कृतिना – कृतिभ्यां, कृतिभिः

१२.रामोदन्ते सुन्दरकाण्डः

अभ्यासः

1. संस्कृते उत्तरं लिखत –

(१) हनूमान् समुद्रस्योपरि किं किं चकार ?
हनूमान् समुद्रस्योपरि मैनाकं समुल्लङ्घ्य, सुरसां जित्वा, सिंहिकां हत्वा, ततः समुद्रस्य पारं प्राप ।

(२) सीता कुत्र कथं अवर्तत ?
सीता अशोकवने खिन्ना अवर्तत ।

(३) रावणः सीतां किमवदत् ?
रावणः सीतां अवदत् – "हे मैथिलि, त्वं मम पत्नी भव" इति ।

(४) रावणस्य कोपः कथमभवत् ?
रावणस्य कोपः कामेन मन्युना पूरितः अभवत् ।

(५) हनूमान् सीतां कथम् आश्वासयामास ?
हनुमान् सीतां –"हे देवि, मा विषादं कुरु । रामः रावणं रणे हनिष्यति । त्वां नेष्यति" इति च उक्त्वा आश्वासयामास ।

(६) मारुतिः रावणस्य समीपं गन्तुं कथं शक्तोऽभवत् ?
मारुतिः सीताम् आश्वास्य अशोकवनिकां बभञ्ज । अक्षादीनि बहूनि रक्षांसि समरे अवधीत् । तदा शक्रजिता युद्धे बद्धः रावणस्य समीपे गन्तुं शक्तोऽभवत् ।

2. सन्धिकार्यं कृत्वा लिखत –

1. गच्छन् + तत्र = गच्छंस्तत्र - सत्वसन्धिः
2. राम + इति = रामेति = गुणसन्धिः
3. रावणः + अथ = रावणोऽथ - विसर्गसन्धिः
4. कं + चित् =कञ्चित् = परसवर्णसन्धिः
5. इति + एनाम् = इत्येनाम् = यण् सन्धिः
6. गिरेः + तस्मात् = गिरेस्तस्मात् = विसर्गसन्धिः

3. सर्वपुरुषवचनेषु लिखत –

आस्ते–'आस्' धातोः लट् लकारः आत्मनेपदि - रूपाणि

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	आस्ते	आसाते	आसते
मध्यम-पुरुषः	आस्से	आसाथे	आध्वे

उत्तम-पुरुषः	आसे	आस्वहे	आस्महे

ददर्श –'दृश्' धातोः लिट् लकारः आत्मनेपदि - रूपाणि

पुरुषः/विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम-पुरुषः	ददर्श	ददृशतुः	ददृशुः
मध्यम-पुरुषः	ददर्शिय, दद्रष्ठ	ददृशथुः	ददृश
उत्तम-पुरुषः	ददर्श	ददृशिव	ददृशिम

अयाचत –'याच्' धातोः लङ् लकारः आत्मनेपदि - रूपाणि

पुरुषः/विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम-पुरुषः	अयाचत	अयाचेताम्	अयाचन्त
मध्यम-पुरुषः	अयाचथाः	अयाचेथाम्	अयाचध्वम्
उत्तम-पुरुषः	अयाचे	अयाचावहि	अयाचामहि

ययौ –'या' धातोः लिट् लकारः आत्मनेपदि - रूपाणि

पुरुषः/विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम-पुरुषः	ययौ	ययतुः	ययुः
मध्यम-पुरुषः	ययिथ/ ययाथ	ययथुः	यय
उत्तम-पुरुषः	ययौ	ययिव	ययिम

4. व्याकरणविशेषं लिखत –

(१) आस्ते स्म –

'लट् स्मे' इति पाणिनिसूत्रानुसारेण यदा 'स्म' इति अव्ययस्य प्रयोगः भवति तदा लट् लकारः (वर्तमानार्थकः) भूतकालं सूचयति (एवमत्र आस्ते स्म भूतकालं सूचयति)।

(२) विषादं मा कृथाः–

'न माङ् योगे' इति पाणिनिसूत्रानुसारेण यदा मा इति अव्ययस्य प्रयोगः भवति तदा पुरस्तात् वर्तमानस्य क्रियापदस्य "अ" कारस्य (अडागमस्य) लोपः भवति। (एवमत्र अकृथाः इति क्रियापदं "कृथा" इति भवति।)

5. विग्रहवाक्यं लिखत –

नीतिमान्– नीतिः यस्य अस्ति इति नीतिमान् (मतुप् प्रत्ययः)।

शक्रजित्– शक्रं जितवान् इति शक्रजित्।

मारुतिः– मरुतः अपत्यं पुमान् मारुतिः।

अनिलात्मजः– अनिलस्य आत्मजः। (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)

क्रियापद रूपाणि

1. 'दृश्' धातुः लिट् लकारः (ददर्श)

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	ददर्श	ददृशतुः	ददृशुः
मध्यम-पुरुषः	ददर्शिथ, दद्रष्ठ	ददृशथुः	ददृश
उत्तम-पुरुषः	ददर्श	ददृशिव	ददृशिम

2.'सम् + याच्' धातुः-लङ्लकारः (समयाचत)-आत्मनेपदि-रूपाणि ।

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	समयाचत	समयाचेताम्	समयाचन्त
मध्यम-पुरुषः	समयाचथाः	समयाचेथाम्	समयाचध्वम्
उत्तम-पुरुषः	समयाचे	समयाचावहि	समयाचामहि

3. 'प्र + दा (डुदाञ्)' धातुः, लिट्लकारः (प्रददौ)

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	प्रददौ	प्रददतुः	प्रददुः
मध्यम-पुरुषः	प्रददिथ, प्रददाथ	प्रददथुः	प्रदद
उत्तम-पुरुषः	प्रददौ	प्रददिव	प्रददिम

4. 'वि + निर् + या' धातुः, लिट्लकारः (विनिर्ययौ)

पुरुषः/विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम-पुरुषः	विनिर्ययौ	विनिर्ययतुः	विनिर्ययुः
मध्यम-पुरुषः	विनिर्ययिथ, विनिर्ययाथ	विनिर्ययथुः	विनिर्यय
उत्तम-पुरुषः	विनिर्ययौ	विनिर्ययिव	विनिर्ययिम

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. पाठे स्थितानां हलन्तशब्दानाम् अभ्यासं कुरुत ।

3. पाठे स्थितानां परस्मैपदि- धातूनां लिट्लकार – लुङ् लकार – रूपाणां चयनं कृत्वा रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

4. पाठे विद्यमानानां विशेषणवाचकपदानां चयनं कुरुत ।

5. पाठे स्थितानां ल्यबन्त – क्त्वान्त – तुमुन्नन्त – अव्ययानां चयनं कुरुत ।

लेखनाभ्यासः

१)पर्यायपदानि लिखत –

१) महोदधिः – अब्धिः, अकूपारः, रत्नाकरः, जलनिधिः
समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारस्सरित्पतिः ।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ॥

रत्नाकरो जलनिधिः यादःपतिरपाम्पतिः । (अमरः)

२) निशा – निशीथिनी, रात्रिः, त्रियामा, क्षणदा, विभावरी
निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।
विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ (अमरः)

३) पलाशः – पत्रम्, छदनम्, दलम्, पर्णम्
पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् । (अमरः)

४) वानरः – कपिः, प्लवङ्गः, शाखामृगः, मर्कटः, वनौकः
कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।
मर्कटो वानरः कीशो वनौका ।(अमरः)

२)प्रयोगपरिवर्तनं कुरुत –

१) हनूमान् खिन्नां सीतां ददर्श ।
हनूमता खिन्ना सीता ददृशे ।

२) अनिलात्मजः निद्राणं रावणं अद्राक्षीत् ।
अनिलात्मजेन निद्राणः रावणः अदर्शि ।

३) मदनार्दितः रावणः मैथिलीम् समयाचत ।
मदनार्दितेन रावणेन मैथिली समयाचत ।

४) पवनात्मजः पौलस्त्यम् उक्तवान् ।
पवनात्मजेन पौलस्त्यः उक्तः ।

३)विरुद्धार्थकपदानि लिखत –

१) दत्तवान् – स्वीकृतवान्

२) बन्धितः – निर्बन्धितः

३) उक्त्वा – अनुक्त्वा

५) खिन्नाम् – सन्तुष्टाम्

४)व्याकरणविशेषं लिखत –

१)महोदधेः – महान् उदधिः , तस्य (कर्मधारयसमासः)

२)विचिन्वन् – वि – उप्सर्गपूर्वक – चिञ् चयने धातोः शतृप्रत्यये रूपम् ।

३)जघान – परस्मैपदि- हन – हिंसागत्योः इति धातोः लिटि प्रथमपुरुष- एकवचने रूपम् ।

४)नीतिमान् – नीतिः अस्य अस्तीति विग्रहः । मतुप्प्रत्ययान्तं रूपम् ।

५)वानरैः साकम् – 'साकम्' इति अव्ययेन योगे तृतीयाविभक्तिः ।

५)क्रियापदानां धातु – पद- लकार – पुरुष – वचनानि लिखत -

रूपम्	**धातुः**	**पदम्**	**लकारः**	**पुरुषः**	**वचनम्**
बभञ्ज	भञ्ज्	परस्मैपदी	लिट्	प्रथमः	एक०

जघान	हन्	परस्मैपदी	लिट्	प्रथमः	एक०
नेष्यति	नी	परस्मैपदी	लृट्	प्रथमः	एक०
अद्राक्षीत्	दृश्	परस्मैपदी	लुङ्	प्रथमः	एक०
पुप्लुवे	प्लु	आत्मनेपदी	लिट्	प्रथमः	एक०

१३.पञ्चतन्त्र – कथामुखम्

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय ।

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत –

(१) नयशास्त्रकर्तारः के ?
मनुः, वाचस्पतिः, शुक्रः, पराशरः, व्यासः, चाणक्यः एते नयशास्त्रकर्तारः ।

(२) अमरशक्तेः पुत्राः के ? कीदृशास्ते ?
अमरशक्तेः पुत्राः बहुशक्तिः, उग्रशक्तिः, अनन्तशक्तिः । ते शास्त्रविमुखाः विवेकरहिताः च आसन् ।

(३) राजा स्वकुमारान् विवेकिनः कर्तुं किं चकार ?
राजा तान् शास्त्रविमुखानालोक्य सचिवानाहूय प्रोवाच –"एतेषां यथा बुद्धिविकासो भवति, तथा कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयताम्" इति ।

(४) तस्यामात्येषु एकस्याभिप्रायः कः ?
राज्ञः एकः अमात्यः प्रोवाच – द्वादशभिर्वर्षैः व्याकरणशास्त्रं काव्यनाटकादीनि च, ततो धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि, ततो अर्थशास्त्राणि चाणक्यादीनि, ततः कामशास्त्राणि वात्स्यायनादीनि च अध्येतव्यानि । कृते चैवं धर्मार्थकामशास्त्रेषु सुनिष्णातो भवेदिति ।

(५) सुमतेरभिप्रायं विवृणुत ।
सुमतेः अभिप्रायः – प्रभो ! अशास्वतोऽयं जीवितव्यविषयः । प्रभूतकालज्ञेयानि शास्त्राणि । तत् संक्षेपमात्रं सर्वशास्त्रसारं किंचिदेतेषां प्रबोधनार्थं विचिन्त्यतामिति ।

(६) विष्णुशर्मणः प्रतिज्ञा का ?
विष्णुशर्मणः प्रतिज्ञा – तव पुत्रान् मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञान् न करोमि ततः स्वनामत्यागं करोमि इति ।

2. एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत –

(१) महिलारोप्यनगरस्य राजा कः ?
महिलारोप्यनगरस्य राजा अमरशक्तिः ।

(२) कीदृशौ सुतौ वरम् ?
मृताजातौ सुतौ वरम् ।

(३) कः यावज्जीवं दहति ?

जडः यावज्जीवं दहति ।

(४) पञ्चतन्त्रं केन ग्रथितम् ?
विष्णुशर्मणा पञ्चतन्त्रं ग्रथितम् ।

3. ससन्दर्भं विवृणुत –

(१) छात्रसमूहे लब्धकीर्तिश्च ।
कः पाठः ? पञ्चतन्त्रकथामुखम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? सुमतिनामा सचिवः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? राजानं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? सचिवः अमरशक्तेः पुत्रेभ्यः संक्षेपमात्रं सर्वशास्त्रसारं बोधयितुं विष्णुशर्मा नाम भूसुरः शक्तः इत्युक्त्वा तस्य विषये एवं वदति ।

(२) प्रभूतधनेन योजयिष्यामि ।
कः पाठः ? पञ्चतन्त्रकथामुखम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? राजा अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? विष्णुशर्माणम् अवदत् ।
कदा अवदत् ? स्वपुत्रान् द्राक् अर्थेशास्त्रे अनन्यसदृशान् विदधातुं विष्णुशर्माणं संप्रार्थ्य एवम् अवदत् ।

(३) न किञ्चिदर्थेन प्रयोजनम् ।
कः पाठः ? पञ्चतन्त्रकथामुखम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? विष्णुशर्मा अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? राजानं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा राजा विष्णुशर्माणं प्रभूतधनेन योजयिष्यामि इति अकथयत् तदा विष्णुशर्मा तम् अशीतिवर्षस्य व्यावृत्तसर्वेन्द्रियार्थस्य मम न किञ्चिदर्थेन प्रयोजनम् इति अवदत् ।

(४) न पराभवमाप्नोति ।
कः पाठः ? पञ्चतन्त्रकथामुखम् इति पाठः ।
कः अवदत् ? लेखकः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? पाठकान् प्रति अवदत् ।
सन्दर्भः ? लेखकः पञ्चतन्त्रस्य महिमानं वर्णयन् यः प्रतिदिनं पञ्चतन्त्रस्य अध्ययनं करोति, शृणोति च, सः देवेन्द्रादपि पराजयं न प्राप्नोति इति वदति ।

4. प्रयोगं व्यत्यस्यत ।

(१) कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयताम् । - कश्चन उपायम् अनुतिष्ठन्तु ।
(२) एकोऽमात्यः प्रोवाच । - एकेन अमात्येन प्रोचे ।
(३) नाहं विद्याविक्रयं करोमि । - न मया विद्याविक्रयः क्रियते ।
(४) श्रूयतां ममैष सिंहनादः । - शृणोतु मम एतं सिंहनादम् ।
(५) विष्णुशर्मणा पाठितास्ते राजपुत्राः । - विष्णुशर्मा पाठितवान् तान् राजपुत्रान् ।

5. कर्तृ – कर्म – क्रियापदानि निर्दिशत –

(१) राजा सचिवान् प्रोवाच ।
कर्तृ - राजा
कर्म - सचिवान्
क्रिया – प्रोवाच

(२) तस्मै समर्पयत्वेतान् ।

कर्तृ - भवान्
कर्म - एतान्
क्रिया - समर्पयतु
(३) पाठितास्ते राजपुत्राः ।
कर्तृ – (विष्णुशर्मणा)
कर्म - ते राजपुत्राः
क्रिया - पाठिताः

(४) भोः ज्ञातमेतत् भवद्भिः ।
कर्तृ - भवद्भिः
कर्म – एतत्
क्रिया - ज्ञातम्

6. विभज्य सन्धिनाम लिखत –

1. यन्ममैते – यत् + मम + एते – अनुनासिकसन्धिः, वृद्धिसन्धिः ।
2. कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयताम् – कः + अपि + उपायः + अनुष्ठीयताम् - विसर्गपूर्वरूपसन्धिः + यण् सन्धिः + विसर्गपूर्वरूपसन्धिः।
3. पुनरेतांस्तव – पुनः + एतान् + तव - विसर्गसन्धिः (रेफादेशः) + सत्वसन्धिः ।

7. सुबन्ततिङन्ताव्ययानि सूचयत –

१. ततो राजा विष्णुशर्माणमाहूय प्रोवाच ।
सुबन्तं – राजा, विष्णुशर्माणम्
तिङन्तं – प्रोवाच
अव्ययम् - आहूय, ततः

२. न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन ।
सुबन्तम् – पराभवम्, शक्रात्
तिङन्तम् – आप्नोति,
अव्ययम् – न, अपि, कदाचन

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. प्रकृतपाठे स्थितानां लिट्लकार – आत्मनेपदि - धातूनां रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

3. अस्मिन् पाठे स्थितानां लोट्लकार-परस्मैपदिधातूनां रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

4. अस्मिन् पाठे स्थितानां ल्यबन्ताव्ययानां चयनं कुरुत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१)वाचस्पतिः – बृहस्पतिः, सुराचार्यः, गीष्पतिः, धिषणः, गुरुः
बृहस्पतिस्सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥
जीव आङ्गीरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः । (अमरः)
२)वृत्तिः – जीविका, वार्ता, आजीवः, वर्तनम्
आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने । (अमरः)
३)मनोरथः - कामः, अभिलाषः, तर्षः

४)नूनम् – अवश्यम्

५)शक्रः – दिवस्पतिः, पाकशासनः, शचीपतिः, वासवः

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ।
वृद्धश्रवाश्शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥
जिष्णुर्लेखर्षभश्शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ (अमरः)

६)सचिवः – मन्त्री, धीसचिवः, अमात्यः

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः ।(अमरः)

७)सुतः – आत्मजः, तनयः, सूनुः

आत्मजस्तनयस्सूनुस्सुतः पुत्रः ।(अमरः)

८)देशः – जनपदः, नीवृत्

२. वाक्यदोषं परिहरत –

१)नयशास्त्रकर्तॄणां नमोऽस्तु ।
नयशास्त्रकर्तृभ्यः नमोऽस्तु ।
२)जडः पुत्रः यावज्जीवं दहेताम् ।
जडः पुत्रः यावज्जीवं दहेत् ।
३)ततो राजा विष्णुशर्मम् आहूय प्रोवाच ।
ततो राजा विष्णुशर्माणम् आहूय प्रोवाच ।
४)न पराभवमाप्नोति शक्रायापि कदाचन ।
न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन ।

३. समूहेतरपदं चिनुत –

१)मित्रभेदः, मित्रसम्प्राप्तिः, नीतिशास्त्रम्, अपरीक्षितकारकम्
२)बृहस्पतिः, चरकः, शुक्राचार्यः, पराशरः, चाणक्यः
३)बहुशक्तिः, उग्रशक्तिः, अनन्तशक्तिः, अल्पशक्तिः
४)प्रबुद्धान्, एतान्, भगवान्, अनन्यसदृशान्

४. अन्यलिङ्गरूपं लिखत –

१)पुत्राः – पुत्र्यः

२)एतान् – एनाः

३)उत्तमः – उत्तमा

४)तस्मै – तस्यै

५. क्रियापदानां धातु – पद- लकार – पुरुष – वचनानि लिखत -

रूपम्	धातुः	पदम्	लकारः	पुरुषः	वचनम्
दहेत्	दह्	परस्मैपदम्	विधिलिङ्	प्रथमः	एक०
अनुष्ठीयताम्	अनु + स्था	आत्मनेपदम्	लोट्	प्रथमः	एक०
करिष्यति	कृ	परस्मैपदम्	लृट्	प्रथमः	एक०
विदधासि	वि + धा	परस्मैपदम्	लट्	मध्यमः	एक०
ऊचे	ब्रू	आत्मनेपदम्	लिट्	प्रथमः	एक०
आजगाम	आ + गम्	परस्मैपदम्	लिट्	प्रथमः	एक०

आप्नोति	आप्	परस्मैपदम्	लट्	प्रथमः	एक०

१४.चित्रग्रीवकथा

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत –

(१) व्याधः कथमासीत् ?
व्याधः कृष्णवर्णः, ऊर्ध्वकेशः, यमकिंकराकारः आसीत् ।

(२) वायसेन किमनिष्टं दृष्टम् ? तत्परिणामं लिखत ।
वायसः प्रभाते व्याधमपश्यत् । स व्याधः तण्डुलकणान् विकीर्य, जालं प्रसार्य अनतिदूरे प्रच्छन्नः स्थितः । कपोताः तेन जालेन बद्धाः ।

(३) मानवेन नित्यं किमालोचनीयम् ?
मानवेन नित्यम् उत्थाय मरणव्याधिशोकानाम् अद्य किं निपतिष्यति इति आलोचनीयम् ।

(४) चित्रग्रीवः कः ? स स्वाश्रितान् कथं ररक्ष ?
चित्रग्रीवः कपोतराजः । सः सपरिवारस्य रक्षणार्थं विपत्काले धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारम् अचिन्तयत् । कपोतराजः सर्वैरेकचित्तीभूय जालमादायोड्डीयताम् इति आज्ञाप्य, सर्वान् कपोतान् मूषिकस्य समीपं नीत्वा तान् बन्धनात् मोचयामास ।

(५) षट् दोषाः के ?
निद्रा, तन्द्रा, भयम्, क्रोधः, आलस्यम्, दीर्घसूत्रता च षट् दोषाः सन्ति ।

2. ससन्दर्भं विवृणुत –

१. अद्य प्रातरेवानिष्टदर्शनं जातम् ।
कः पाठः ? चित्रग्रीवकथा इति पाठः ।
कः अवदत् ? लघुपतनकनाम वायसः स्वमनसि अचिन्तयत् ।
कं प्रति अवदत् ? स्वमनसि अचिन्तयत् ।
कदा अवदत् ? यदा लघुपतनकनाम वायसः व्याधम् अपश्यत् तदा एवम् अचिन्तयत् ।

२. सर्वथा अविचार्य कर्म न कर्तव्यम् ।
कः पाठः ? चित्रग्रीवकथा इति पाठः ।
कः अवदत् ? कपोतराजः चित्रग्रीवः अवदत् ।
कं प्रति अवदत् ? स्वपरिवारं प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा निर्जने वने तण्डुलकणान् दृष्ट्वा कपोताः तद्भक्षणार्थं प्रवृत्ताः चित्रग्रीवः तदा कपोतान् एवं प्रत्याह ।

३. मुखरस्तत्र हन्यते ।
कः पाठः ? चित्रग्रीवकथा इति पाठः ।
कः अवदत् ? लेखकः अवदत् ।

कं प्रति अवदत् ? पाठकान् प्रति अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदि कार्यं सिद्धं भवति तर्हि फलस्य सम्विभागं समं कुर्वन्ति, कार्यं विफलं चेत् नायकः एव निन्द्यते इति लेखकः वदति ।

४. वशमेष्यन्ति मे तदा ।
कः पाठः ? चित्रग्रीवकथा इति पाठः ।
कः अवदत् ? व्याधः स्वमनसि अचिन्तयत् ।
कं प्रति अवदत् ? व्याधः स्वमनसि अचिन्तयत् ।
कदा अवदत् ? एकीभूय जालेन सह उड्डीय गताः संहताः पक्षिणः यदा विवदिष्यन्ति तदा मे वशम् एष्यन्ति – इति व्याधः स्वमनसि अचिन्तयत् ।

५. करतलगतमपि नश्यति ।
कः पाठः ? चित्रग्रीवकथा इति पाठः ।
कः अवदत् ? व्याधः अवदत् ।
कदा अवदत् ? यदा जालमादाय कपोताः दृष्टेरगोचरतां गताः तदा स व्याधो विषण्णः निराशश्च भूत्वा इमं श्लोकमपठत् ।

3. एकवाक्येनोत्तरं लिखत –

१. वायसस्य नाम किम् ?
वायसस्य नाम लघुपतनक इति ।

२. आपत्काले केषां वचनं ग्राह्यम् ?
आपत्काले वृद्धानां वचनं ग्राह्यम् ।

३. कार्यसाधिका का ?
अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

4. पर्यायपदं लिखत –

1. वायसः = काकः
2. किंकरः = सेवकः
3. व्याधः = निषादः
4. वियत् = आकाशः, गगनम्
5. विचक्षणः = बुद्धिमान्, पण्डितः

5. विरुद्धपदं लिखत –

1. हितः x अहितः
2. बन्धनम् x विमोचनम्
3. प्रबुद्धः x सुप्तः
4. भद्रम् x अभद्रम्

6. व्याकरण विशेषं लिखत –

1. वायसेन सह = वायसेन इत्यत्र 'सह' शब्देन सह यदा योगः भवति तदा तृतीयाविभक्तिः भवति । "सहयोगे तृतीया" ।

उदाहरणानि –

१. मया सह त्वं पाठशालां आगच्छतु ।

२. रामेण सह पाठं पठ ।

2. कपोतराजः = 'कपोतराजः' अत्र 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति सूत्रेण समासान्तः टच्प्रत्ययः भवति । नकारान्तः राजन्-शब्दः तत्पुरुषसमासे अकारान्तः भवति ।

उदाहरणानि –

१. महान् राजा महाराजः

२. मृगाणां राजा मृगराजः

३.

योग्यताविस्तारः

मौखिकाभ्यासः

1.अस्मिन् स्थितानां स्वर-व्यञ्जन-विसर्गसन्धीनां चयनं कुरुत ।

2. अस्मिन् पाठे स्थितानां लङ्लकार-क्रियापदानां चयनं कृत्वा रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

3. पाठे स्थितानाम् हलन्त - शब्दानां चयनं कृत्वा रूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

4. पाठे स्थितानां कृत्प्रत्ययान्तशब्दानां चयनं कुरुत ।

लेखनाभ्यासः

१. पर्यायपदानि लिखत –

१) वियति – आकाशे, गगने, नाके, अम्बरे, नभसि

द्योद्दिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ (अमरः)

२) विसर्पन् – उड्डयनं कुर्वन्

३) लुब्धः – गृध्नुः, गर्धनः, अभिलाषुकः

४) संहतिः – ऐक्यम्

५) विषण्णः – खिन्नः

६) वायसः – काकः, करटः, अरिष्टः

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥
चिरजीवी चैकदृष्टिर्मौकुलिः पिकवर्धनः । (अमरः)

६) भद्रम् – कल्याणम्, मङ्गलम्, कुशलम्

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥(अमरः)

७) यमः – कृतान्तः, शमनः, कालः, दण्दधरः

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ॥

कृतान्तो यमुनभ्राता शमनो यमराड्यमः ।
कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ॥(अमरः)

८) प्रतीकारः – वैरशुद्धिः, वैरनिर्यातनः
वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ।(अमरः)

९) तण्डुलम् – वेल्लम्, अमोघा, क्रिमिघ्नः
वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।
तण्डुलश्च क्रिमिघ्नश्च विडङ्गं पुन्नपुंसकम् ॥(अमरः)

१०) मित्रम् – सखी, सुहृद्
अथ मित्रं सखा सुहृत् ।(अमरः)

११) किङ्करः – प्रेष्यः, भृत्यः, दासः, गोप्यकः
भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ।
नियोज्यकिङ्करप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥(अमरः)

२. सन्धिं विभज्य नाम लिखत –

१)नानादिग्देशादागत्य = नानादिक् + देशात् + आगत्य (जश्त्वसन्धिः)
२)उत्थायोत्थाय = उत्थाय + उत्थाय (गुणसन्धिः)
३)महद्भयम् = महत् + भयम् (जश्त्वसन्धिः)
४)सुदीर्घकालेऽपि = सुदीर्घकाले + अपि (पूर्वरूपसन्धिः)
५)प्रत्याह = प्रति + आह (यण्सन्धिः)
६)पाशान्मुक्ताः = पाशात् + मुक्ताः (अनुनासिकसन्धिः)

३. प्रत्ययस्य नान लिखत –

१)अनुसरन् - शतृप्रत्ययः
२)बोद्धव्यम् – तव्यत् प्रत्ययः
३)विकीर्य – ल्यप्प्रत्ययः
४)चिन्तयित्वा – क्त्वाप्रत्ययः
५)संहतिः – क्तिन्प्रत्ययः

४. प्रयोगपरिवर्तनं कुरुत –

१)सः व्याधं अनुसृतवान् ।
तेन व्याधः अनुसृतः ।
२)कपोतराजः तण्डुलकणान् अवलोकयामास ।
कपोतराज्ञा तण्डुलकणाः अवलोकयाञ्चक्रे ।
३)लघुपतनकः मैत्रीं संपादितवान् ।
लघुपतनकेन मैत्री संपादिता ।

५. क्रियापदानां धातु – पद- लकार – पुरुष – वचनानि लिखत -

रूपम्	**धातुः**	**पदम्**	**लकारः**	**पुरुषः**	**वचनम्**
निपतिष्यति	नि + पत्	परस्मैपदम्	लृट्	प्रथमः	एक०
अवलोकयामास	अव + लोक्	परस्मैपदम्	लिट्	प्रथमः	एक०
प्रत्याह	प्रति + ब्रू	परस्मैपदम्	लिट्	प्रथमः	एक०
आरभन्त	आ + रभ्	आत्मनेपदम्	लङ्	प्रथमः	बहु०

निश्चिकाय	निस् + चि	परस्मैपदम्	लिट्	प्रथमः	एक०
उड्डीयताम्	उद् + डी	आत्मनेपदम्	लोट्	प्रथमः	एक०

व्याकरणविभागः

१. विसर्गसन्धिः

अभ्यासः

1. **ಕೂಡಿಸಿರಿ – Join the Sandhi**

देवः + अयम् = देवोऽयम्
मृगः + असौ = मृगोऽसौ
कः + अहम् = कोऽहम्
एषः + अद्य = एषोऽद्य
सः + अपि = सोऽपि
बालः + नमति = बालोनमति
काकः + रौति = काकोरौति
पुनः + जातः = पुनर्जातः
अन्तः + जलम् = अन्तर्जलम्
कः + अत्र = कोऽत्र

2. **ಬಿಡಿಸಿರಿ – Split the Sandhi**

सोहम् = सः + अहम्
पुत्रोनमति = पुत्रः + नमति
रामोजयति = रामः + जयति
स्वरव्ययम् = स्वः + अव्ययम्
देवोऽपि = देवः + अपि
वृषभोऽयम् = वृषभः + अयम्
वृक्षोऽसौ = वृक्षः + असौ
नरोऽसौ = नरः + असौ
लोकोऽयम् = लोकः + अयम्
नृपोजयति = नृपः + जयति

२. रेफ ಆಗುವ ನಿಯಮ

Rule of visarga changing into रेफ

अभ्यासः

ಬಿಡಿಸಿ ಬರೆಯಿರಿ – Split and write.

गिरिर्महान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् ।
नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा गरीयसी ॥
गिरिः महान् गिरेः अब्धिः महान् अब्धेः नभः महत् ।
नभसः अपि महत् ब्रह्म ततः अपि आशा गरीयसी ॥
एतैर्जितः = एतैः + जितः
तैरुक्तम् = तैः + उक्तम्
मुनिरेषः = मुनिः + एषः
सर्वैरुक्तम् = सर्वैः + उक्तम्
मनुरसौ = मुनिः + असौ
स्थाणुरयम् = स्थाणुः + अयम्

३. लोप ಆಗುವ ನಿಯಮ

Rule for visarga's disappearance लोप

अभ्यासः

1. ಬಿಡಿಸಿ ಬರೆಯಿರಿ – Split the Sandhi

लोका इमे = लोकाः + इमे
नृप इति = नृपः + इति
स नमति = सः + नमति
एष आगतः = एषः + आगतः
देवा इमे = देवाः + इमे

2. ಕೂಡಿಸಿ ಬರೆಯಿರಿ –

ताः + नमन्ति = ता नमन्ति
शरः + एषः = शर एषः
सः + एव = स एव
एषः + ऋषिः = एष ऋषिः
सः + इति = स इति
अश्वः + आगतः = अश्व आगतः
गोपः + इति = गोप इति
गजाः + धावन्ति = गजा धावन्ति
मृगाः + अत्र = मृगा अत्र
कः + इति = क इति

४.सकार ವಾಗುವ ನಿಯಮ

Rule of visarga changing into **सकार**

अभ्यासः

1. ಬಿಡಿಸಿ ಬರೆಯಿರಿ – Split the Sandhi

देवस्तत्र = देवः + तत्र
गिरिश्च = गिरिः + च
मुनिस्तथा = मुनिः + तथा
एतैस्सह = एतैः + सह
बालाश्छत्रम् = बालाः + छत्रम्
शिवष्षण्मुखम् = शिवः + षण्मुखम्

2. ಕೂಡಿಸಿ ಬರೆಯಿರಿ – Join the Sandhi

रामः + तथा = रामस्तथा
मृगाः + च = मृगाश्च
कविः + षट्पदम् = कविष्षट्पदम्
एताः + षट् = एताष्षट्
काः + तत्र = कास्तत्र
एताः + च = एताश्च

व्यञ्जनसन्धिः

अभ्यासः-1

1. ಬಿಡಿಸಿ ಸಂಧಿಯ ಹೆಸರು ತಿಳಿಸಿರಿ – spilt and name the sandhi

मरुद्भ्याम् = मरुत् + भ्याम् (जश्त्वसन्धिः)
कश्चन = कः + चन, कस् + चन (श्चुत्वसन्धिः)
तन्न = तत् + न (श्चुत्वसन्धिः)
अज्झलौ = अच् + झलौ (जश्त्वसन्धिः)
तद्यथा = तत् + यथा (जश्त्वसन्धिः)
तांस्तथा = तान् + तथा (अनुस्वारसन्धिः)
कण्टकम् = कं + टकम् (परसवर्णसन्धिः)
अर्हन्निति = अर्हन् + इति (ङमुडागमसन्धिः)
वाङ्महिमा = वाक् + महिमा (परसवर्णसन्धिः)
षड्ढंसाः = षट् + हंसाः (पूर्वसवर्णसन्धिः